Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rood noch oranje: de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos, 1870-1914

Worp, B.J.T. van de

Citation
Worp, B. J. T. van de. (2022, March 2). *Rood noch oranje: de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos, 1870-1914*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3277931

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3277931

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Woord van dank

De geschiedenis van de Matrozenbond was een 'pracht onderwerp' voor een proefschrift, zo schreef Willem Meijer in zijn memoires. Met het voltooien van dit boek is aan die wens voldaan, zij het op een geheel andere manier dan Meijer destijds in gedachten had. Kort na mijn afstuderen ontving ik de vraag of ik een dissertatie zou willen schrijven over de wervingsproblematiek bij de Koninklijke Marine en de beeldvorming rondom de 'roode' vloot, grofweg de periode 1870-1918. Met veel enthousiasme begon ik in 2015 aan dit avontuur. Dit boek, dat uiteindelijk breder handelt over de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos waarbij de Matrozenbond onmiskenbaar een hoofdrol speelde, is het eindresultaat van jarenlang onderzoek.

Zonder de stimulerende woorden van verschillende personen was dit boek niet tot stand gekomen. In de eerste plaats ben ik zeer veel dank verschuldigd aan mijn promotor prof. dr. Ben Schoenmaker. Van meet af aan had hij vertrouwen in mijn kunnen. Terwijl ik nog bezig was in de wirwar aan informatie een rode draad te ontdekken, zag hij al een mooi boek voor zich. Zijn enthousiasme voor het onderwerp werkte erg motiverend. Zijn scherpzinnige commentaar heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het boek dat nu voorligt. Mijn copromotor dr. Anita van Dissel ben ik eveneens veel dank verschuldigd. Zij las alle hoofdstukken kritisch mee en hielp mij met het vinden van een heldere betooglijn. Veel heb ik geleerd van haar kennis en ervaring op het gebied van de maritieme geschiedenis. Een bijzonder woord van dank gaat ook uit naar prof. dr. J.R. Bruijn, die het gehele manuscript meelas en van commentaar voorzag.

De afgelopen jaren had ik het voorrecht over twee vaste werkplekken te mogen beschikken, een luxe die voor maar weinig promovendi is weggelegd. Enerzijds was dat het Instituut voor Geschiedenis aan de Universiteit Leiden (de eigenlijke werkgever), anderzijds het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag (de subsidiegever). Beide instituten hebben bijgedragen aan mijn vorming als historicus, vaak vulden ze elkaar mooi aan. Zo zorgden de Leidse collega's ervoor dat ik mijn onderwerp in zowel de wetenschappelijke literatuur als in een brede maatschappelijke context bleef bezien, terwijl mijn Haagse collega's mij met veel passie wegwijs maakten in de organisatie en de historiografie van de marine, een wereld met eigen gewoonten en gebruiken. Deze militaire vorming en bewustwording zorgden ervoor dat ik mij beter in de hoofdpersonen kon verplaatsen. Een dergelijke kruisbestuiving tussen 'theorie' en 'praktijk', tussen verleden en heden wens ik iedere promovendus toe.

In Leiden waren Frank Bethlehem, Jerem van Duijl en Jaap Ligthart mijn kamergeno-

ten. Het was goed om samen op te trekken en onderling ervaringen uit te wisselen over het leven als promovendus. Promoveren is bij tijden een eenzame bezigheid, maar uiteindelijk doe je het niet alleen. Met veel genoegen denk ik terug aan onze koffiegesprekken over actualiteit en wetenschap, waaraan ook Jonathan Bos, Marlisa den Hertog, Gerhard de Kok en Wouter Linmans geregeld deelnamen. Hartelijk dank daarvoor! Daarbij betrek ik ook alle andere collega's van het instituut, in het bijzonder de vakgroep Nederlandse Geschiedenis.

Eenmaal per week was ik op de Frederikkazerne te vinden. De collega's van het nimh waren altijd bereid mij met raad en daad bij te staan. Drie personen dienen daarbij in het bijzonder te worden genoemd. Aan het begin van mijn onderzoek maakte Fred Bruijn mij wegwijs in de literatuur en bronnen over de Koninklijke Marine; bij tijden vond ik ongevraagd interessante en relevante archiefstukken op mijn bureau. Daarnaast denk ik aan Anselm van der Peet, die mij verder de wereld van de marine binnentrok, menigmaal een luisterend oor bood en zowel de inleiding als het eerste hoofdstuk van kritisch commentaar voorzag. Verder becommentarieerde ook Christiaan van der Spek enkele delen van dit proefschrift. Dank!

Het is uiteindelijk te danken aan de inzet van Ben Schoenmaker dat van dit proefschrift een handelseditie verschijnt. De Stichting Schouwenburgfonds maakte dit financieel mogelijk door een subsidie beschikbaar te stellen. De bureauredacteuren Minte Kamphuis en Michael Horrée hebben mij in de laatste fase van waardevolle adviezen voorzien en daardoor voor menig fout behoed. Het Vertaalbureau van het Ministerie van Defensie verzorgde de Engelse vertaling van de samenvatting. In een vroeg stadium verzamelden beeldredacteuren Okke Groot en Dirk Janse een heel aantal passende afbeeldingen. Hadewijch Zwart en Renna Elferink hielpen bij het digitaliseren van verschillende foto's. Verder stelde Leon Homburg van het Marinemuseum een serie prachtige foto's ter beschikking. Uitgeverij Van Wijnen uit Franeker heeft van dit alles ten slotte een mooi boek weten te maken.

De onvoorwaardelijke steun van mijn lieve vrouw hebben ertoe geleid dat dit boek daadwerkelijk zijn voltooiing bereikte. Vele malen bood zij een welwillend oor om mijn verhalen over zelfbewuste en agiterende marinematrozen aan te horen. Samen met onze drie dochters deed zij mij bij tijden het betrekkelijke van promoveren inzien. Heel hartelijk dank daarvoor! SDG!

Zoeterwoude, januari 2022

Bijlage 1

Overzicht van de ministers van Marine, 1843-1919

Bijlage 1 geeft een overzicht van de personen die tussen 1843 en 1919 als minister van Marine hebben gefungeerd. Achter de naam van elke minister staat de officiersrang waarin deze op dat moment diende. De ministers zonder officiersrang waren veelal oud-marineofficier, met uitzondering van mr. J.S. Lotsy, die als burger de functie van minister op zich nam. In het geval de minister van Marine vroegtijdig opstapte, fungeerde de minister van Oorlog in de meeste gevallen als minister van Marine ad interim. Ook de ministers van Oorlog waren veelal officier. Zeker in de negentiende eeuw waren de meeste ministers van Marine niet direct gelieerd aan een politieke stroming of partij. Wel is tussen haakjes zijn politieke oriëntatie opgenomen, afgaande op het kabinet waarvan hij deel uitmaakte.

De afkortingen in de tabel staan voor:
genm: generaal-majoor
kltz: kapitein-luitenant-ter-zee
ktz: kapitein-ter-zee
lgn: luitenant-generaal
sbn: schout-bij-nacht
vadm: viceadmiraal

Naam minister	Periode ministerschap	Politieke stroming/partij
J.C. Rijk, sbn	18-06-1843 – 15-09-1849	Conservatief
E.B. van den Bosch, sbn (ad interim)	15-091849 – 01-11-1849	Technocraat
E. Lucas, vadm	01-11-1849 – 20-04-1851	Technocraat (liberaal)
Jhr. J.Th. van Spengler, lgn (ad interim)	20-04-1851 – 01-11-1851	Gematigd liberaal
J. Enslie, sbn	01-11-1851 – 16-12-1854	Technocraat (conservatief)
H.F.Ch. baron Forstner van Dambenoy, genm (ad interim)	16-12-1854 – 08-02-1855	Conservatief/ antirevolutionair

A.J. de Smit van den Broecke, ktz	08-02-1855 – 01-08-1856	Partijloos (conservatief)
J.S. Lotsy	01-08-1856 – 14-03-1861	Gematigd liberaal
W.J.C. ridder van Huyssen van Kattendijke, kltz	14-03-1861 – 06-02-1866	Liberaal
J.W. Blanken, genm (ad interim)	06-02-1866 – 31-05-1866	Liberaal
G.Ch.C. Pels Rijcken, sbn	01-06-1866 – 04-06-1868	Conservatief
L.G. Brocx, kltz	04-06-1868 – 18-12-1873	Liberaal
I.D. Fransen van de Putte (ad interim)	18-12-1873 – 16-05-1874	Vooruitstrevend liberaal
W.F. van Erp Taalman Kip, ltz	16-05-1874 – 03-11-1877	Partijloos (technocraat)
Jhr. H.O. Wichers, ktz	03-11-1877 – 20-08-1879	Liberaal
W.F. van Erp Taalman Kip, ltz	20-08-1879 – 23-04-1883	Partijloos (technocraat)
F.L. Geerling, vadm	23-04-1883 – 19-04-1884	Conservatief
W.F. van Erp Taalman Kip, ltz	19-04-1884 – 04-08-1885	Partijloos (technocraat)
W.L.A. Gericke, ktz	04-08-1885 – 26-01-1887	Conservatief
F.C. Tromp	26-01-1887 – 21-04-1888	Partijloos (conservatief-liberaal)
H. Dyserinck, ktz	21-04-1888 – 31-03-1891	Partijloos (conservatief)
G. Kruys, ktz	31-03-1891 – 21-08-1891	Partijloos (antirevolutionair)
J.C. Jansen	21-08-1891 – 09-05-1894	Liberale Unie
Jhr. H.M. van der Wijck	09-05-1894 – 21-07-1897	Partijloos (liberaal)
J.C. Jansen	27-07-1897 – 20-12-1897	Liberale Unie
K. Eland, genm (ad interim)	22-12-1897 – 11-01-1898	Liberale Unie
Jhr. J.A. Röell, vadm	12-01-1898 – 31-07-1901	Partijloos (liberaal)
G. Kruys, vadm	01-08-1901 – 12-12-1902	Partijloos (antirevolutionair)
J.W. Bergansius (ad interim)	12-12-1902 – 16-03-1903	Rooms-katholiek
A.G. Ellis, sbn	16-03-1903 – 16-08-1905	Partijloos
W.J. Cohen Stuart, ktz	17-08-1905 – 04-08-1907	Partijloos (liberaal)
J. Wentholt, vadm	05-08-1907 – 14-05-1912	Partijloos (liberaal)

H. Colijn (ad interim)	14-05-1912 – 29-08-1913	ARP
J.J. Rambonnet, ktz	29-08-1913 – 28-06-1918	Partijloos (liberaal)
B.C. de Jonge (ad interim)	28-06-1918 – 09-09-1918	CHU
W. Naudin ten Cate, vadm	09-09-1918 – 20-02-1919	Partijloos (CHU)

Bron: Overzichten van de ministers van Marine in Raven e.a., *De kroon op het Anker*, bijlage 2; Bevaart, *Nederlandse defensie*, bijlage 1; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, bijlage II. Voor het vaststellen van de politieke kleur is gebruikgemaakt van de website parlement.com.

Bijlage 2

Gekozen Tweede Kamerleden in het kiesdistrict Den Helder, 1888-1917

Bijlage 2 biedt een overzicht van de verkiezingsuitslagen in het kiesdistrict Den Helder gedurende de periode 1888 tot 1918. Daaruit is tevens af te leiden wie namens het kiesdistrict Den Helder naar de Tweede Kamer werden afgevaardigd. In de eerste kolom staat het jaartal van de verkiezingen. De afkortingen staan respectievelijk voor algemene (a) of tussentijdse (t) verkiezingen en de daarop volgende herstemmingen (h). In de volgende twee kolommen zijn de kandidaten opgenomen, met de politieke richting c.q. partij waartoe zij behoren. In de laatste kolom staat het aantal uitgebrachte stemmen, met tussen haakjes het behaalde percentage stemmen ten opzichte van de geldig uitgebrachte stemmen.

Als leesvoorbeeld dient S.T. Land in het jaar 1888. Bij de algemene verkiezingen behaalde hij geen absolute meerderheid van stemmen. Er vond vervolgens een herstemming plaats, waarbij hij wel met meerderheid werd verkozen.

Jaartal		Naam afgevaardigde	Politieke partij	Percentage
1888	a	S.T. Land	Liberaal	1072 (38,73%)
		H.W. van Marle	Antirevolutionair	973 (35,15%)
		D.C. Loman	Liberaal	705 (25,47%)
	h	S.T. Land	Liberaal	1779 (63,92%)
		H.W. van Marle	Antirevolutionair	1004 (36,08%)
1891	a	S.T. Land	Liberaal	1044 (73,68%)
		H.W. van Marle	Antirevolutionair	281 (19,83%)
		D. de Clercq	Vrije kandidaat	62 (4,38%)
	t*	S.T. Land	Liberaal	1099 (95,23%)

1894	a	S.T. Land	Liberaal	1021 (85,23%)
		J. Timmer	Liberaal	77 (6,43%)
	t*	A.P. Staalman	Antirevolutionair	558 (28,64%)
		J.J. Kraakman	Rooms-katholiek	281 (14,43%)
		Overige zeven kandidaten		1076 (43,07%)
	h	A.P. Staalman	Antirevolutionair	1245 (55,56%)
		J.J. Kraakman	Rooms-katholiek	1003 (44,44%)
1897	a	A.P. Staalman	Antirevolutionair	2535 (48,33%)
		C. Lely	Liberaal	1842 (35,12%)
		H.J.A.M. Schaepman	Rooms-katholiek	775 (14,78%)
		Overige twee kandidaten		93 (1,78%)
	h	A.P. Staalman	Antirevolutionair	2918 (54,30%)
		C. Lely	Liberaal	2456 (45,70%)
1901	a	A.P. Staalman	Antirevolutionair	2683 (51,53%)
		C.S. Jaring	Vrije liberaal	2138 (41,06%)
		F.W.N. Hugenholtz	SDAP	386 (7,41%)
1905	a	C.V. Gerritsen	VDB	3111 (51,03%)
		A.P. Staalman	CDP	2276 (37,34%)
		L. Adriaanse	Antirevolutionair	491 (8,01%)
		A.H. Gerhard	SDAP	218 (3,58%)
	t	Z. van den Bergh	VDB	3420 (53,79%)
		A.P. Staalman	CDP	2938 (46,21%)
1909	a	Th. de Meester	Liberale Unie	3128 (45,77%)
		A.P. Staalman	CDP	2950 (43,17%)
		C. Thomassen	SDAP	659 (9,64%)
		F. Fokkens	CHU	97 (1,42%)
	h	Th. de Meester	Liberale Unie	3891 (54,25%)
		A.P. Staalman	CDP	3282 (45,75%)
1913	a	Th. de Meester	Liberale Unie	2778 (37,90%)
		C. Thomassen	SDAP	2171 (29,62%)
		A.P. Staalman	CDP	1220 (16,64%)
		C.J. van der Hegge Spies	ARP	1161 (15,84%)
	h	Th. de Meester	Liberale Unie	3486 (58,15%)
		C. Thomassen	SDAP	2509 (41,85%)

1917	t	P.J. Oud C. Thomassen A.P. Staalman	VDB SDAP CDP	2264 (35,46%) 2128 (33,33%) 1993 (31,21%)
	h	P.J. Oud C. Thomassen	VDB SDAP	3341 (54,87%) 2748 (45,13%)
	a	P.J. Oud A.P. Staalman	VDB CDP	3222 (51,88%) 2989 (48,12%)

* Vanwege de bevordering van S.T. Land tot kapitein-luitenant-ter-zee vond in 1891 een tussentijdse verkiezing plaats. Na het overlijden van S.T. Land vond in 1894 eveneens een tussentijdse verkiezing plaats.

Bron: Database verkiezingsuitslagen Tweede Kamer, 1848-1918, raadpleegbaar via http://resources.huygens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer, laatst bezocht op 25 juli 2016.

Bijlage 3

Overzicht van (belangen)verenigingen binnen de Koninklijke Marine, 1866-1918

Officiële naam vereniging	Oprichtingsdatum	Doelgroep	Doelstelling
Marine-Club	19-11-1868, Den Helder	Marineofficieren, ambtenaren en ingenieurs	Gezelligheid
Marine-Machinisten-Club	01-10-1871, Den Helder	Machinisten	1. Gezelligheid 2. Vakstudie 3. Onderlinge bijstand
Marine-Vereeniging	10-03-1883, Den Helder	Marineofficieren, machinisten en ingenieurs	Studie
Vereeniging van onder-officieren en minderen der Zeemacht, genaamd 'Het Marinefonds'	30-11-1887, Den Helder	Onderofficieren en manschappen	Onderlinge bijstand
Vereeniging Marine-Machinisten-Sociëteit	26-12-1889, Den Helder	Machinisten	Gezelligheid
Onderofficiersvereeniging der Zeemacht 'Admiraal De Ruyter'	07-02-1892, Den Helder	Onderofficieren	1. Gezelligheid/vriendschap 2. Onderlinge bijstand 3. Algemene belangenbehartiging (vanaf 1897)
Onderofficiersvereeniging der Zeemacht 'Van Speyk'	16-03-1894, Amsterdam	Onderofficieren	1. Gezelligheid 2. Onderlinge bijstand

Bond van gepensioneerde en gegageerde onderofficieren en minderen van land- en zeemacht, en van de koloniën, onder de zinspreuk 'Insulinde'	01-10-1894, Amsterdam	Onderofficieren en manschappen	1. Vaderlandsliefde 2. Verkrijging weduwen- en wezenpensioen
Algemeenen Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen [Matrozenbond]	22-01-1897, Den Helder	Matrozen	Algemene belangenbehartiging
Konstabelsvereeniging der zeemacht 'Bellona'	23-09-1898, Den Helder	Konstabels	1. Onderlinge bijstand 2. Algemene belangenbehartiging 2. Gezelligheid/vriendschap
Bond van Korporaals en Mariniers 'Willem Joseph baron van Ghent'	25-11-1899, Den Helder	Korporaals en mariniers	1. Algemene belangenbehartiging 2. Onderlinge bijstand
Bond van onderofficieren der mariniers 'Prins Hendrik der Nederlanden'	01-01-1900, Den Helder	Onderofficieren Korps Mariniers	1. 'Stoffelijke' belangenbehartiging/ onderlinge bijstand 2. Gezelligheid 3. Vakkennis opdoen
Algemeene Bond van Onderofficieren der Koninklijke Nederlandsche Marine	16-06-1901	Korporaals en onderofficieren	1. Algemene belangenbehartiging 2. Gezelligheid/vriendschap 3. Onderlinge bijstand
Bond van actief dienende vuurstokers bij Hr.Ms. zeemacht, beneden den rang van korporaal, 'Goetgeluk'	19-12-1901, Den Helder	Stokers	1. 'Stoffelijke' belangenbehartiging/ onderlinge bijstand 2. Gezelligheid/vriendschap 3. Vakkennis opdoen
Torpedomakers-vereeniging 'Ons vakbelang'	01-03-1902, Den Helder	Torpedomakers	1. Studie 2. Algemene belangenbehartiging
Algemene Mariniersbond	01-11-1905	Mariniers	Algemene belangenbehartiging

Bond voor Minder Marine-Personeel	12-01-1908	Matrozen, mariniers en stokers	Algemene belangenbehartiging
Bond van actief dienende onderofficieren-machinedrijver en stoker 'Voorwaarts'	23-04-1908	Onderofficieren Stoomvaartdienst	1. 'Stoffelijke' belangenbehartiging 2. Vriendschap 3. Vakkennis opdoen
Bond van Korporaals bij de Koninklijke Marine [Korporaalsbond]	25-08-1911	Korporaals	Algemene belangenbehartiging
Bond van Monteurs der Koninklijke Marine	19-01-1912	Monteurs	1. Algemene belangenbehartiging 2. Gezelligheid/vriendschap 3. Onderlinge bijstand

Bron: Database erkende verenigingen, 1855-1903: http://resources.huygens.knaw.nl/erkendeverenigingen, laatst bezocht op 3 april 2020; *Nederlandsche Staatscourant*, verschillende jaargangen; NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 12-62.

Bijlage 4

Absoluut en relatief aantal matrozen, mariniers en stokers dat lid was van de Matrozenbond (1897-1907) en de Bond voor Minder Marine-Personeel (1908-1918)

	Aantal matrozen	% matrozen	Aantal mariniers	% mariniers	Aantal stokers	% stokers	Totaal aantal leden
1897 *	60						60
1898	300	12,2					300
1899	30	1,2					30
1900	491	20,8					491
1901	1100	47,9					1100
1902	1536	65,3					1536
1903	1413	60,8					1413
1904	1575	71,2					1575
1905	1471	71,7					1471
1906	1314	58					1314
1907	1178	60					1178
1908	1169	59					2032
1909	1238	65	776	50	18	2	2018
1910	1195	58	809	52	97	10	2101
1911	1284	57	818	53	279	30	2381
1912	1444	59	841	59	345	37	2630
1913	1682	66	845	63	467	55	2994
1914	1676	75	856	72	495	63	3027
1915	1665	74	757	60	440	58	2862
1916	1617	66	627	47	312	43	2556
1917	1780	74	636	50	417	54	2833
1918	1720	71	581	48	387	54	2688

* Pas vanaf het jaar 1909 zijn er gegevens beschikbaar over het aantal mariniers en stokers dat lid was van de BVMMP.

Bron: NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 27-28.

Bijlage 5

Overzicht bezoldigde functies in de ABvNMM (1897-1907) / BVMMP (1908-1914)

Administrateur
A.G.A. Verstegen, januari 1902 – april 1904
L.J. Jansma, april 1903 – juli 1903
W.H. Meijer, juli 1903 – april 1904
A.W. Michels, april 1904 – 1919

Redacteur *Het Anker*
A.G.A. Verstegen, april 1901 – oktober 1903
W.H. Meijer, oktober 1903 – mei 1906
A.G.A. Verstegen, mei 1906 – januari 1917
A.W. Michels, januari 1917 – 1919

Kastelein Helders Marine Gebouw
A. Kahlman, juli 1902 – oktober 1905
A.G.A. Verstegen, oktober 1905 – mei 1908
P.A. Burm, mei 1908 – december 1909
J. Borkert, december 1909 - ?

Noten

INLEIDING

1 Troelstra geciteerd in De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 165.
2 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 658-660.
3 Scheffer, *November 1918*, 124.
4 Idem, 155-156.
5 Voor citaten: idem, 155-156, 173-174 en 185. Vermoten en Kalkman stellen in hun boek *100 jaar Den Helder* op p. 65 dat het gerucht van een mogelijke revolutiepoging in Den Helder door A.P. Staalman in de wereld zou zijn geholpen. Staalman, die bekend stond als een fel bestrijder van het socialistische gedachtegoed, zou via zijn broer de commandant op de hoogte hebben gesteld. Helaas wordt deze bewering door beide auteurs niet feitelijk onderbouwd. In de literatuur is hierover dan ook niets terug te lezen.
6 Voor een schets van de gespannen situatie bij de *Kaiserliche Marine*, zie Epkenhans, 'Red Sailors'.
7 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 668-669, 672-673 en 680-682.
8 Scheffer, *November 1918*, 265-266.
9 Goossens, 'De Koninklijke Marine en de rode week in 1918', 399.
10 Deze maatschappelijke discussie komt onder meer aan de orde in Swarte, *Spreekpunt 1971*, 47-48; Goossens, *De Koninklijke Marine en haar monument*, 52-64; Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 21-32 en Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, 701-705. Aldaar wordt verwezen naar het artikel van Chaillet, *Het Vaderland* 29 november 1918.
11 Over de mislukte revolutiepoging en de duiding daarvan, zie de studies van onder meer Scheffer, *November 1918*; Van Dongen, *Revolutie of integratie*; Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog*. Over de 'roode week' in relatie tot de Koninklijke Marine schreven onder meer: Swarte, *Spreekpunt 1971*, 41-43; Goossens, 'De Koninklijke Marine en de rode week', 387-402; Smit, *Den Helder, november 1918*; Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 19-25; Peer, *Daar komen de Jantjes*, 52-64 en Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 684-701.
12 Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 1003-1021.
13 Acda, Den Heijer en Van Vliet, 'Twee eeuwen maritieme geschiedschrijving', 3-5. Zie ook Bruijn, 'The Netherlands', 227-229.
14 Bruijn, 'The Netherlands', 229. Zie ook Acda, Den Heijer en Van Vliet, 'Twee eeuwen maritieme geschiedschrijving', 9-11.
15 *'Onbevooroordeeld'?*, 16-22.
16 Bruijn, 'Geschiedschrijving', 11-14 en Bruijn, 'The Netherlands', 236-238.
17 Enkele titels van zijn hand: *De admiraliteit van Amsterdam*; met J. Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie;* 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord'. Verder kan worden verwezen naar zijn overzichtswerk over de zeventiende- en achttiende-eeuwse vloot, *Varend Verleden* en de recent verschenen studie over het leven van de zeeman in de achttiende eeuw, *Zeegang*.
18 Bruijn, 'Zeevarenden'.
19 Bruijn, *Het gelag der zeelieden*.
20 Bruijn, 'Geschiedschrijving', 5 en 13.
21 Hoewel de Historisch-Wetenschappelijke Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) in een rapport van 1974 oordeelde dat de geschiedenis van de marine tot de militaire geschiedenis behoorde, wordt zij binnen de academische wereld vaak als een subdis-

cipline binnen de maritieme geschiedenis beschouwd. Academisch gezien zijn militaire en marinegeschiedenis in Nederland daardoor nog altijd grotendeels gescheiden disciplines, al wordt de geschiedenis van de verschillende krijgsmachtsdelen in het handboekenproject van het NIMH voor het eerst integraal verteld. In deze reeks zijn inmiddels vier delen verschenen: Groen e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*; Van Alphen e.a., *Krijgsmacht en handelsgeest*; Knaap e.a., *Oorlogen overzee* en Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*. Wie de publicaties in de serie 'Bijdragen tot de Nederlandse marinegeschiedenis' overziet – een gezamenlijke uitgave van de Afdeling Maritieme Historie van de Marinestaf, het latere Instituut voor Maritieme Historie (IMH), en Uitgeverij De Bataafsche Leeuw – zal opvallen dat onderwerpen als maritiem-strategisch denken, operationeel optreden, vlootpolitiek en scheepsbouw de hoofdmoot vormen. Wel verschenen er twee boeken over de Geneeskundige Dienst en een aantal biografieën over vooraanstaande zeeofficieren, die veelal enkele jaren als minister van Marine actief waren. In *De kroon op het anker*, dat verscheen ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Koninklijke Marine, werd overigens wel de nodige aandacht besteed aan het (lagere) marinepersoneel. Verder schreef Van Rijn een vuistdik boek over het personeelsbeleid van de Koninklijke Marine in de jaren 1945-2005, getiteld *Overstag en toch op koers*.

22 Bruijn, 'Zeevarenden'; Teitler, 'Zeevarenden' en Raven (red.), *De kroon op het anker*, paragrafen in de desbetreffende hoofdstukken.

23 Het manuscript van Raven is in het bezit van het NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript 'Zorg, dat je erbij komt! De marinewerving, 1650-1950'. Op basis van het onderzoek dat aan dit manuscript ten grondslag lag, heeft Raven enkele artikelen gepubliceerd, waarvan de belangrijkste zijn: 'Aanhoudend sukkelen om bootsvolk' en 'That Expensive Asset'. Het manuscript van Raven biedt de nodige aanknopingspunten voor verder onderzoek. In dit boek is dan ook dankbaar gebruikgemaakt van dit manuscript. Voor zo ver het niet de zienswijze van Raven betreft, wordt in het vervolg van dit proefschrift verwezen naar de oorspronkelijke bron.

24 Kuipers, *Het zeegat uit* en Poelwijk, *Het zeegat uit*. Journalist Kagie schreef een publieksboekje over de Kweekschool voor Leiden, *Jantjes van Leiden*, edities van 1986 en 2017.

25 Homburg, *"Ende desespereert niet"*.

26 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*; Haneveld en Van der Peet, *Van stiefkind tot professionele wasdom* en Van Bergen, *Pro Patria et Patienti*.

27 Swarte, *Spreekpunt 1971*. Zie ook Swarte, 'Honderd jaargangen belangenbehartiging'.

28 Bruijn, 'Marinevakbonden'.

29 Meijer, *Terugblik*.

30 Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 7-18. Zie eveneens zijn 'Die Gewerkschaftsbewegung in der königlich-niederländischen Marine'.

31 Peer, *Daar komen de Jantjes*.

32 Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*.

33 Zie bijvoorbeeld de studie van Semmel, *Liberalism and naval strategy*.

34 Van de hand van maritiem-historicus Brian Lavery verscheen een driedelige serie over de geschiedenis van het Britse *lower deck* vanaf het jaar 875 tot heden. Zie daarvoor *Royal Tars*; *Able seamen en All hands*. Lavery heeft in deze trilogie oog voor de verschillende thema's en invalshoeken, die in het vervolg van deze historiografische paragraaf nog aan de orde komen. Het *lower deck* is de verzamelnaam voor wat in het Nederlands wel het 'mindere' of lagere marinepersoneel wordt genoemd. Deze zeelieden waren verantwoordelijk voor het in de vaart houden van een schip. Van oudsher is het *lower deck* de plaats waar de manschappen op het schip verbleven, zie Lewis, *Navy in transition*, 166 en Lavery, *Royal Tars*, 11-15.

35 Recentelijk publiceerde Richard Harding een indrukwekkend boek waarin hij de actuele ontwikkelingen, debatten en leemtes in de Britse marinehistoriografie in kaart bracht. Zie daarvoor zijn *Modern naval history*.

36 De belangrijkste studies over het Britse *lower deck* in de periode van de 'lange' negentiende

eeuw zijn (in alfabetische volgorde): Baynham, *Before the mast*; Baynham, *From the lower deck*; Kemp, *The British sailor*; Lewis, *A social history of the Navy*; Lewis, *The Navy in transition*; Lloyd, *The British seaman*; Rasor, *Reform in the Royal Navy* en Winton, *Hurrah for the life of a sailor!*

37 Taylor, 'Manning the Royal Navy'; Lewis, *Navy in transition*, 184-188 en Rasor, *Reform*, 21-37. Het rekruteringsvraagstuk blijft ook in de meer recente literatuur over de *Royal Navy* een belangrijk onderzoeksthema, zoals blijkt bij Walton, 'A great improvement' en Miller, *Continuous service and impressment*. Dat geldt overigens niet alleen voor de periode van de negentiende eeuw, maar ook voor de achttiende eeuw, toen de marine het systeem van de presgang hanteerde: Rogers, *The press gang*; Brunsman, *The evil necessity* en Ross Dancy, *The myth of the press gang*.

38 Kemp, *The British sailor*, 188-213; Rasor, *Reform in the Royal Navy*. De Amerikaanse zeestrijdkrachten ondergingen een vergelijkbare ontwikkeling, zoals blijkt uit de studies van Langley, *Social Reform in the United States Navy* en Harrod, *Manning the New Navy*.

39 Deze kritiek wordt onder meer geuit door Conley, *From Jack Tar to Union Jack* (dissertatie), 6-7; Walton, *Social History of the Royal Navy* I, 18-22 en Rowe, *Morale and discipline*, 15.

40 Walton, *Social History of the Royal Navy* I en II.

41 McKee, *Sober man and true*.

42 Carew, *The lower deck of the Royal Navy*.

43 Rowe, *Morale and discipline*.

44 Seligmann, *Rum, sodomy, prayers and the lash revisited*.

45 Conley, *From Jack Tar to Union Jack*. Het betreft een aanzienlijk gewijzigde handelseditie van haar bijna tien jaar eerder voltooide proefschrift, dat eveneens verscheen onder de titel *From Jack Tar to Union Jack*.

46 Goede voorbeelden van dergelijke studies zijn: Land, *War, nationalism, and the British sailor* en Rüger, *The Great Naval Game*.

47 Blake, *Evangelicals in the Royal Navy* en *Religion in the British Navy*.

48 Vergelijk de verschillende definities van het woord emancipatie in Boogman en Tamse, *Emancipatie in Nederland*, 1-5.

49 Zie de bijdragen van Wertheim, 'De lange weg van emancipatie', Van den Berg, 'Emancipatie' en Hendriks, 'De emancipatie van de gereformeerden' in: Boogman en Tamse, *Emancipatie in Nederland*, respectievelijk 5-20, 27-31 en 31-42.

50 Schuman, *Tussen vlag en voorschip*.

51 De begrippen 'zijnswijze' en 'zienswijze' zijn ontleend aan Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 16.

52 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*.

53 Voor de oorsprong van de term *total institution*, zie Goffman, *Asylum*. Vergelijk Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, 9-12 en 21-38, die het begrip toepast op de scheepsgemeenschap.

54 Swarte, *Spreekpunt 1971*, 35; Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 669-670, 673 en 677.

55 Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*.

56 Geciteerd naar De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 129.

57 Dat is bijvoorbeeld wel gedaan met de belangenverenigingen binnen de politie, zie Van der Wal, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*. Hetzelfde geldt voor de militaire vakbonden in de periode na de Tweede Wereldoorlog, zie Boot, *Het leger onder vuur*.

58 Deze afgeronde aantallen zijn ontleend aan de overzichten in het *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht/Koninklijke Marine*, waarbij 1876, 1895 en 1914 als peiljaren hebben gefungeerd. Het aandeel matrozen is inclusief de zogeheten 'baantjesgasten'. Dat waren schepelingen die aan boord werkzaamheden verrichtten die niet tot het eigenlijke scheepswerk behoorde, zoals de bottelier, kok, timmerman en zeilmaker. Doorgaans bekleedden zij de rang van matroos.

59 Teitler, 'Zeevarenden', 129-130. Voor een korte operationele geschiedenis van het Korps Mariniers, zie de bijdrage van Ten Cate, 'Verandering en continuïteit', 15-30.

60 Schuman, *Tussen vlag en voorschip*.

61 Voor de wettelijke context waarin zeevaren-

den ter koopvaardij hun werkzaamheden verrichten, zie *Zeemans-leven en zeemans-regt*. Voor een internationale studie naar het vakbondswezen in de maritieme sector, zie Broeze, 'Militancy and pragmatism'. Voor de situatie in Nederland, zie onder meer Binneveld en Gaastra, 'Organisatie en conflict van een vergeten groep'; Van der Meulen, 'De natte vakbond' en Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 123-136.

62 Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 21-23. Vergelijk Bevaart, *Nederlandse defensie* en Klinkert, *Het vaderland verdedigd* voor de bemoeienis van de Tweede Kamer met de Nederlandse defensie.

63 Voor de invoering van de dienstplicht, zie Amersfoort, 'The Dutch army in transition'. Voor de zeemilitie zie Van Oosten, 'Geschiktheid voor de zeedienst is een zeer onbestemd begrip'.

64 Voor de beleving van de dienstplicht, zie Van Roon, *Lotgevallen*, hoofdstuk 7.

65 Voor een kort overzicht van de politiek-maatschappelijke discussie over de dienstplicht in het laatste kwart van de negentiende eeuw, zie Klinkert, 'The salutary yoke of discipline'.

66 Heckers, *'Noch noodig, noch gewenscht'*.

67 Over de Bond van Miliciens en Oud-Miliciens, zie Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, 289-293.

68 De werving, de opleiding en de arbeidsvoorwaarden van de Indische schepelingen verdienen een afzonderlijke studie, waarbij eveneens hun verhouding tot de Europese schepelingen aan de orde zou moeten komen. Aanknopingspunten voor verder onderzoek zijn te vinden in NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 49-50 en hoofdstuk 5, 14-16; Keppy, *De laatste inlandse schepelingen*; Nieborg, *Indië en de zee*, 73-83. Zie tevens de bijdrage van Loderichs en Van Dissel, 'Militaire instrumenten', 194-197.

69 Cijfers zijn ontleend aan Van Dissel, 'Embarking on a new course', 112-114 en Van Dissel, 'The Maritime Defence of the Dutch East Indies'.

70 Niet uit te sluiten is dat dergelijk materiaal nog her en der in privécollecties verstopt zit.

71 Na bestudering van diverse egodocumenten is de auteur tot de conclusie gekomen dat officieren niet of nauwelijks in hun geschriften reflecteren op hun ondergeschikten.

HOOFDSTUK 1

1 MacLeod, 'De marine', 135, 139 en 164. Zie ook Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 114.

2 Eenzelfde teneur is overigens waarneembaar binnen het leger, zoals blijkt bij Bevaart, *Nederlandse defensie*; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*; Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*.

3 De negatieve toonzetting is onder andere terug te vinden bij Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* I, 307-370 en Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 7-43.

4 De studie van Bevaart, *Nederlandse defensie*, leverde aan deze nieuwe interpretatie een belangrijke bijdrage.

5 Hobsbawm verdeelde deze periode vervolgens in drieën, zie daarvoor zijn *The age of revolution, 1789-1848*; *The age of capital, 1848-1875* en *The age of empire, 1875-1914*.

6 Waar Van der Hoop zijn werkzaamheden begon als commissaris-generaal, vervolgens werd benoemd tot secretaris van Staat voor de marine en in 1815 de titel van minister kreeg, moesten zijn opvolgers het stellen met de titel van secretaris- of directeur-generaal. Pas vanaf 1842 werd consequent over de minister van Marine gesproken. Zie Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 26 en 29; Stapelkamp, 'Van varen en vechten, soms', 341.

7 Het meest volledige overzicht van al deze organisatorische veranderingen is te vinden in Otten, *Gids voor de archieven van de ministeries*, 219-222. Zie verder Beth, *De departementen van algemeen bestuur*, 84-87; Raven, 'A Summary of the Development of Netherlands Naval Organization', 155-165; Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 26, 29 en 32-33; De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 67-68; Eekhout, *Het admiralenboek*, 33-39 en Stapelkamp, 'Van varen en vechten, soms', 341-342 en 351-352.

8 Gerretse, 'De marinestaf en de neutraliteit', 15-25 en 249 (bijlage 1a).

9 Over de verhouding tussen de koning en zijn ministers, zie onder meer Koch, *Koning Willem I*. De relatie tussen koning Willem III en zijn ministers was ronduit slecht, zoals blijkt uit Van der Meulen, *Koning Willem III*.

10 Hoewel de koning formeel het opperbevel over leger en vloot voerde, werd in de praktijk het commando waargenomen door een van de prinsen. Zo was de tweede zoon van koning Willem I, prins Frederik der Nederlanden, gedurende de jaren 1826-1839 naast opperbevelhebber tevens commissaris-generaal van Oorlog – of anders gezegd: minister. Vanaf 1829 was hij ook opperdirecteur en opperbevelhebber van Marine. Feitelijk combineerde prins Frederik politieke en militaire taken. Hij trad af toen zijn vader in 1839 het verdrag met de Belgen ondertekende. Zie Van de Sande, *Prins Frederik der Nederlanden*, 141-145 en 184-186. In diezelfde tijd doorliep prins Hendrik, de derde zoon van koning Willem II, verschillende rangen binnen de marine. In de jaren veertig waren er voor vlagofficieren te weinig functies beschikbaar en gezien de staatkundige ontwikkelingen was een politieke functie als minister niet langer weggelegd voor een lid van het Koninklijk Huis, zeker niet toen de ministeriële verantwoordelijkheid in 1848 werd ingevoerd. Wel werd prins Hendrik door zijn neef, koning Willem III, in 1852 tot opperbevelhebber van de vloot benoemd, maar dat was toen eerder een ceremonieel dan een werkelijk ambt. Over prins Hendrik verscheen een Engelstalige dissertatie, waarvan delen in het Nederlands verschenen: Visser, 'Prins Hendrik "de Zeevaarder"'. Lezenswaardig is ook Bosscher e.a., *Prins Hendrik de Zeevaarder*, in het bijzonder 49-85.

11 Bevaart sprak over het 'monarcho-militair complex'. Zie daarvoor zijn *Nederlandse defensie*, 26-34 en 'Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger'.

12 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 31-43.

13 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 34-59 en Bevaart, 'Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger'. In deze laatste bijdrage komt de marine als zodanig overigens niet aan de orde.

14 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 319-325 en 328-334; Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 32-43.

15 Raven (red.), *De kroon op het anker*, bijlage 2.1. Bij dit aantal zijn eveneens de bewindslieden meegerekend die tijdelijk de honneurs hebben waargenomen in het geval een minister van Marine tussentijds aftrad. Veelal ging het om de minister van Oorlog.

16 Habermehl, 'De zeestrijdkrachten in de nadagen van de Republiek', 189-190 en 193-194.

17 Van Alphen, *Het oorlogsschip als varend bedrijf*, 25.

18 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** III, 382-385; Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 28-30 en Eekhout, *Het admiralenboek*, 34.

19 Deze discussie komt onder meer ter sprake bij Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 584-617; Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* I, 325-331; Bruijn e.a., *Julius Constantijn Rijk*, 71-77 en 85-91; Bevaart, *Nederlandse defensie*, 208-212; Stapelkamp, *Gerhardus Fabius*, 63-67 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 115-118.

20 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 36-37, 210 en 215. Zie tevens Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 115.

21 Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 28-32 en Stapelkamp, 'Van varen en vechten, soms', 341-342.

22 Eekhout, *Het admiralenboek*, 34-39 en Acda, *Op de deining van de wetenschap*, 40.

23 Semmel, *Liberalism and naval strategy*, 8-12.

24 Hellema, *Nederland in de wereld*, 36-37. Een uitvoeriger relaas is te vinden bij Groen, 'Een nieuwe koloniale mogendheid' en bij Groen en Loderichs, ' Terugkeer naar de Indonesische archipel', 27-34.

25 Voor de militaire rol van de VOC en de WIC, zie Knaap e.a., *Oorlogen overzee*.

26 Teitler, 'Strategische concepties, 1813-1988', 9-24 en Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 27-28. De bestrijding van zeeroverij in de Indische archipel is uitvoerig onderzocht door Van Dissel, 'Zeemacht versus zeeroof'.

27 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 203, 207 en 209 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 116.

28 Lipman, *Hollands marine*, 9 en 16.

29 Idem, 35. Zie verder Guyot, *Marine-studiën* II, 1 en Bevaart, *Nederlandse defensie*, 203-207. Reeds in de achttiende eeuw was Nederland een zeemogendheid van de tweede rang, zo maakt Bruijn duidelijk in *Varend verleden*, 179-253.
30 Guyot, *Marine-studiën* I, 25.
31 *Algemeen verslag*, 9-26. Het citaat is te vinden op p. 22.
32 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 208-212.
33 Idem, 241-267, in het bijzonder 267.
34 Idem, 223-235.
35 Idem, 225-227, 247-258 en 261-267. Zie tevens Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 175-183.
36 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 224.
37 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 321-323.
38 Bevaart, 'Vormende jaren', 287-312 en Schulten, 'Gewapende neutraliteit', 312-323. Er bestond overigens een verrassende overeenkomst tussen de wijze waarop binnen de zee- en landmacht werd gedacht. Terwijl zeeofficieren lange tijd vasthielden aan het idee van zeemogendheid, zonder zich te willen beperken tot de bescherming van de koloniën en de verdediging van het Nederlandse grondgebied in Europa, wensten veel legerofficieren lange tijd het oude, ruime vestingstelsel te handhaven. De *Vestingwet* maakte aan beide idealen een einde. Zie ook Bevaart, *Nederlandse defensie*, 214.
39 Guyot, *Marine-studiën* II, 87-88.
40 Backer Dirks, *De Nederlandsche zeemacht* II, 687-688 en Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 323.
41 De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 65.
42 Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemagt* II, 641.
43 Van Dissel, 'Met Argusogen bekeken', 258-269.
44 Van der Peet, *Belangen en prestige*.
45 Van Dissel, 'Tropenjaren', 252 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 358-359.
46 Van Dissel, 'Tropenjaren', 245.
47 Guyot, *Marine-studiën* I, 1-2; Van Dissel, 'Tropenjaren', 248; Van Dissel, 'Voor vorst en vaderland', 143-145; Van Dissel, 'Zeemacht versus zeeroof', 204-209 en Loderichs en Van Dissel, 'Militaire instrumenten', 187-194.
48 Van Dissel, 'Tropenjaren', 249-250.
49 'De toestand van het personeel der zeemagt', *De Gids* 20-II (1856) 357.
50 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 118-119; Van Dissel, 'Tropenjaren', 250.
51 *Algemeen Verslag*, 13 en 17-18.
52 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 214.
53 N.C. Sieburgh, 'Een ieder op zijn werk! Klaar om te wenden!', *De Gids* 22 (1858) 235-254 en 389-424, aldaar 404-405. Vergelijk 'De toestand van het personeel der zeemagt', 365-367.
54 Over de financiëring van de vloot in Nederlands-Indië, zie de grafieken met de bijbehorende toelichting in Loderichs en Van Dissel, 'Militaire instrumenten', 190-191.
55 Van Dissel, 'Tropenjaren', 250-252 en Loderichs en Van Dissel, 'Militaire instrumenten', 201.
56 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 358-359.
57 Van Dissel, 'Tropenjaren', 252.
58 Hellema, *Nederland in de wereld*, 65.
59 Teitler, 'Strategische concepties', 12-14 en Van Dissel, 'Tropenjaren', 245-246.
60 Over de rol van Nederland in deze periode van modern imperialisme, zie Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme* en Wesseling, *Europa's koloniale eeuw*, 136-147, 197-199 en 321-343.
61 Beunders, *Weg met de Vlootwet!*, 26.
62 Teitler, *Anatomie van de Indische defensie*. Voor een verkorte samenvatting, zie Jungslager, *Recht zo die gaat*, 45-47; Van Dissel, 'Tropenjaren', 266-267 en Loderichs, 'De externe verdediging', 255-257.
63 Bosscher, 'Oorlogsvloot', ***MGN*** IV, 332-333; Van Dissel, 'Tropenjaren', 268 en Loderichs, 'De externe verdediging', 255-257. In 1923 werd nog een nieuwe poging gewaagd, maar deze vlootwet strandde in de Tweede Kamer, zie Beunders, *Weg met de Vlootwet!*
64 Een zeeofficier, De *toestand* der *Nederlandsche marine in 1873*, 16.
65 Bosscher, 'De Industrial Revolution', 147-148.
66 Jansen, *De omwenteling in het zeewezen*, 1-2. Jansen noemt overigens slechts de opkomst van stoomschepen en de introductie van gepantserde schepen.

67 Aangehaald door Bosscher, 'Oorlogsvloot', ***MGN*** IV, 317 en Bosscher, 'De Industrial Revolution', 146.

68 Van Oosten, *Schepen onder stoom*, 29 en Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 36.

69 Haanappel, *Marine-Stoomvaartdienst*, 3-25, citaat op 7. Dat koning Willem I een bijzondere belangstelling voor de stoomtechniek toonde, blijkt ook uit Koch, *Koning Willem **I***, 395-401.

70 Dirkzwager, 'Scheepsbouw', 74-76 en 78-79. Voor een levensbeschrijving van Roentgen, zie De Boer, *Leven en bedrijf van Gerhard Moritz Roentgen*.

71 Van Dijk, *Voor Pampus*, 31. Dirkzwager heeft de pioniersrol van de marine in drie uitvoerige artikelen benadrukt, zie 'De radervoortstuwing', 41-58; 'Ontwikkeling en gebruik van stoomketels', 41-57 en 'Schroefvoortstuwing', 13-36.

72 Dirkzwager, 'Scheepsbouw', 80. Van Oosten, *Schepen onder stoom*, 43-44 noemt een aantal van 17 stoomschepen.

73 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 319; Bosscher, 'De Industrial Revolution', 151; Dirkzwager, 'Schroefvoortstuwing'.

74 Wijn, 'Instrument passieve politiek', 38-39.

75 Haanappel, *Marine-Stoomvaardienst*, 96-98.

76 Idem, 91; Van Oosten, *Schepen onder stoom*, hoofdstuk 6 en Dirkzwager, 'Scheepsbouw', 77-80.

77 Geciteerd naar Haanappel, *Marine-Stoomvaartdienst*, 96.

78 Rijk geciteerd in Bosscher, 'De Industrial Revolution', 151. Zie ook Lemmers, *Techniek op schaal*, 252-254.

79 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 315-325; Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 40-42 en Bevaart, *De Nederlandse defensie*, hoofdstuk 6 en 7.

80 Dirkzwager, 'De introductie van pantserschepen in Nederland', 23-41 en Dirkzwager, 'Scheepsbouw', 89-92.

81 Dirkzwager, 'De introductie van pantserschepen in Nederland', 25-26.

82 Van Dijk, *Voor Pampus*, 42-43, 55-62 en 67-80; Dirkzwager, 'Scheepsbouw', 90-91.

83 Geciteerd in Bosscher, 'De Industrial Revolution', 152.

84 Guyot, *Marine-studiën* I, 52-58; Van Dijk, *Voor Pampus*, 85-91; Dirkzwager, 'Introductie pantserschepen', 29-30 en Bevaart, *Nederlandse defensie*, 245-253.

85 Dirkzwager, 'Introductie pantserschepen', 34; Bevaart, *Nederlandse defensie*, 257; Mulder en Ruygrok, *De Nederlandsche Zeemacht*, 29-31.

86 De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 73; Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 176.

87 Mohrmann, *Marine-torpedodienst*, 13, 20-21 en 24.

88 Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 34-35; De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 75.

89 MacLeod, 'De marine', 152.

90 Bosscher, 'Oorlogsvloot', ***MGN*** IV, 328-332; De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 75-77.

91 Beunders, *Weg met de vlootwet*, 34-40 en Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen* I, 172.

92 Bosscher, 'Oorlogsvloot', ***MGN*** IV, 333.

93 MacLeod, 'De marine', 135 en Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 9.

94 Bosscher, 'De Industrial Revolution', 147 beschrijft het genoemde patroon. De begrotingscijfers zijn ontleend aan de overzichten in Bevaart, *Nederlandse defensie*, 604-605 (bijlage 6) en Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 479-482 (bijlage I). Om de waarde of 'koopkracht' van deze bedragen enigszins te duiden, kunnen zij worden omgerekend naar hedendaagse euro's. Zo is het bedrag van 5 miljoen gulden in 1840 te vergelijken met circa 48,5 miljoen euro in 2016, terwijl het bedrag van 21,3 miljoen gulden in 1914 vergelijkbaar is met ruim 226 miljoen euro in 2016. Voor de berekeningen is gebruikgemaakt van een door het IISG ontwikkelde rekentool. Zie https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php, laatst bezocht op 12 augustus 2021.

95 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 318.

96 Thierens, *Opstellen over onze marine*, 43.

97 Beunders, *Weg met de Vlootwet!*, 28 en Bevaart, *Nederlandse defensie*, 267. Zie ook Thierens, *Opstellen*, 5-8.

98 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 479-482.

99 Bosscher, 'Oorlogsvaart', ***MGN*** IV, 317.

100 Ter vergelijking: tussen 1850 en 1913 groeide de omvang van het Britse marinepersoneel van 39.000 naar 146.000 man. Zie Conley, *From Jack Tar to Union Jack*, 19.

101 Van Dissel, 'Embarking on a new course', 108-109 en 112-114. De door Van Dissel verzamelde cijfers betreffen overigens een schatting van de actieve sterkte. Mariniers, dienstplichtigen, reservisten en inlandse schepelingen zijn in de berekeningen niet meegenomen. Dat is tevens de verklaring waarom Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 34 en De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 79 andere aantallen noemen.

102 Teitler, 'Zeevarenden', 102-104.

103 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 82-83.

104 *Reglement op het geneeskundig onderzoek* (1871).

105 Bruijn, 'Zeevarenden', 168-169; Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 34.

106 Bruijn e.a., *Julius Constantijn Rijk*, 73.

107 Wijn, 'Instrument van passieve politiek', 34.

108 Bruijn, 'Zeevarenden', 168-170.

109 Professie, professionaliteit en professionalisering zijn sociologische termen, zoals blijkt bij Downes, 'To be or not to be a profession'. In dit proefschrift wordt professionalisering opgevat in de zin van toenemende professionaliteit. Daarbij hanteer ik de definitie die Karel Davids gebruikt: 'Professionalism is conceived as a tendency to cultivate specific technological knowledge, promote special professional training and tests of competence, and develop distinct organizations, to uphold the values, norms and interests of the profession concerned'. Het citaat is te vinden bij Davids, 'Technological change', 283. Over de professionalisering van het beroep van marineofficier, zie onder meer Teitler, *De wording van het professionele officierskorps* en Elias, *The genesis of the naval profession*.

110 Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder', 9-16. In dit verband wordt veelal van adelborsten gesproken. De herkomst van dit begrip is onduidelijk en gaat terug tot de zeventiende eeuw. Vermoedelijk gaat het om een verbastering van het woord *adelbursche*, dat edelknaap betekent.

111 Bosscher, 'De opleiding van officieren', 208-209.

112 Over de Amsterdamse Kweekschool voor de Zeevaart, zie het boek van Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman*. Voor het 'kapiteinszeuntje', zie Bruijn, 'Zeevarenden', 173. Slechts in uitzonderlijke gevallen konden onderofficieren doorgroeien tot officier. Hierover is echter nauwelijks iets bekend.

113 Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder', 21 en 28-30.

114 Zie Davids en Schokkenbroek, 'Voorbij de oude wereld', 61. Beide auteurs schreven over de koopvaardij. Zoals uit het vervolg van de paragraaf blijkt, gingen deze spanning en rivaliteit evenmin aan de marine voorbij.

115 Kuwiks, *Uit de marineloopbaan van Dirk-Jan*, 5 en Teitler, 'Zeevarenden', 112.

116 Bosscher, 'Van stoom, stoomheeren, stroopies, machinisten, M.S.D.-ers', I-40-41.

117 Vergelijk Haanappel, *Marine-Stoomvaartdienst*, 106-108 en De Bles, 'Modernisering en professionalisering', 79-80.

118 Haanappel, *Marine-Stoomvaartdienst*, 105-116 en 133-146; Teitler, 'Het beroep van marineofficier', 261.

119 Teitler, 'Het beroep van marineofficier', 262.

120 Pantser geciteerd in: Haanappel, *Marine-Stoomvaartdienst*, 89-90.

121 'Onze oorlogsmatrozen', *Het Nederlandsche Zeewezen* 1 juni 1915, 187-189. Zie tevens het lemma 'matroos' in de *Maritieme Encyclopedie* V, 61.

122 Zie bijvoorbeeld de titel van de brochure *Eenige beschouwingen over den oorlogsmatroos*.

123 Chambon, *Marinetermen*, 27.

124 Pantser, *Marinetoestanden. Heilige dagen*, 24.

125 Geciteerd in: Haanappel, *Marine-Stoomvaartdienst*, 89-90.

126 *Jaarboek Nederlandsche Zeemacht 1899-1900*, 116.

127 Zie het lemma 'stoker' in de *Maritieme Encyclopedie* VI, 255.

128 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 5, 5.

129 Kuwiks, *Uit de marineloopbaan van Dirk-Jan*, 10.

130 Teitler, 'Zeevarenden', 129-130 en Teitler, 'Het beroep van marineofficier', 263.

131 *Jaarboek Koninklijke Zeemacht 1894-1895*, 28-29; NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 51.
132 'Tucht ondermijnen', *Het Anker* 13 maart 1903.
133 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 372.

HOOFDSTUK 2

1 Bruijn, *Zeegang*, 56 en 63.
2 Conley, *From Jack Tar to Union Jack*, 41.
3 Walton, *Social History of the Royal Navy 1856-1900* I, 34 en II, 340-351.
4 'De slechte geest onder het mindere Marine-Personeel', *Algemeen Handelsblad* 12 december 1912.
5 Vergelijk Conley, *From Jack Tar to Union Jack*, 19-20.
6 De arbeidsmarkt voor zeevarenden is in kaart gebracht door Davids, 'Maritime labour in the Netherlands, 1570-1870'. Over de wervingsperikelen op de Nederlandse oorlogsvloot heeft Jaap Bruijn het een en ander geschreven, zie bijvoorbeeld 'Zeevarenden', ***MGN*** III, 153-154 en 158-160; *Varend verleden*, 71-73, 163-169 en 237-244 en *Zeegang*, 41-45 en 241-243. De wervingsproblemen aan het einde van de achttiende eeuw komen onder meer ter sprake bij Raven, 'Aanhoudend sukkelen om bootsvolk', 132-142; Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen*, 108-120. Van Alphen, *Het oorlogsschip als varend bedrijf*, 115-122, belicht vooral de rol van de schrijver bij de werving.
7 De rol van deze ronselaars en particuliere arbeidsbemiddelaars is bestudeerd door Bruijn, *Het gelag der zeelieden*. Zie ook Van Alphen, *Het oorlogsschip als varend bedrijf*, 115-117 en 120-121.
8 Aan de reglementen waren verschillende model-formulieren toegevoegd, zie bijvoorbeeld: NIMH, VKM, inv.nr. V390, *Reglement op de aanwerving van manschappen voor 's Rijks Zeedienst* (Den Haag [1856]) en inv.nr. V568, *Reglement op de werving van manschappen voor 's Rijks Zeedienst* (Den Haag 1870).
9 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 3, 13-14.
10 Gebaseerd op de door de minister van Marine opgestelde 'Staten van 's Rijks zeemacht', aangetroffen in NL-HaNA, Kabinet des konings, 2.02.04, inv.nr. 4526.
11 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 3, 23-27.
12 Idem, hoofdstuk 3, 20-22 en hoofdstuk 4, 64-66. Zie ook *Jaarboek Koninklijke Zeemagt 1888-1889*, 59.
13 Bruijn, 'Zeevarenden', 153-154 en 160.
14 Vaynes van Brakell, *Zestien zeereizen*, 22. Ook geciteerd bij Bruijn, 'Zeevarenden', 153.
15 Voor de algemene ontwikkeling van de dienstplicht, zie Spits, *De metamorfose van de oorlog*, 133-141 en 183-202; Amersfoort, 'The Dutch army in transition', 447-452. De landmacht maakte tot 1829 gebruik van Zwitserse regimenten, terwijl het koloniale leger tot in de twintigste eeuw buitenlanders in dienst nam. Zie respectievelijk Amersfoort, *Koning en kanton* en Bossenbroek, *Volk voor Indië*.
16 ***HTK*** *1860-1861*, bijlage 45, 'Memorie van Toelichting', 43. Cursivering is van mijn hand.
17 NIMH, VKM, inv.nr. V390, *Reglement op de aanwerving van manschappen* ([1856]), artikel 5 en inv.nr. V568, *Reglement op de werving van manschappen* (1870), artikel 1.
18 ***HTK*** *1875-1876*, Bijlage A, Kamerstuknr. VI.2.2, 'Memorie van Toelichting', 11.
19 Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht*, 153-163.
20 Van der Spek, *Sous les armes*, 141-175.
21 Herman, *Onze zeemacht tijdens de Fransche overheersing*, 60-62 en bijlage C. Vergelijk Joor, *De adelaar en het lam*, 325-327.
22 Van Roon, *Lotgevallen*, 84-88. Met het oog op het herstel van de Nederlandse handel en koopvaardij voerde koning Willem I hoogstpersoonlijk de bepaling door dat mannen die minstens twee jaar bij de koopvaardij dienden, vrijstelling konden ontvangen in het geval zij waren ingeloot voor de dienstplicht. Deze regel kwam in 1861 te vervallen, zoals blijkt uit Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 103.
23 Letterlijk luidde artikel 186 van de Grondwet: 'Een gedeelte der militie kan voor de dienst ter zee worden bestemd op de wijze door de wet te bepalen.'
24 Van Oosten, 'Geschiktheid voor de zeedienst', 110-112 en Schoenmaker, *Burgerzin en sol-*

datengeest, 117 en 373-374. De brochure van Geerling, *Over eene vrijwillige reserve*, vormt hierop een uitzondering.

25 Van Oosten, 'Geschiktheid voor de zeedienst is een zeer onbestemd begrip', 109. Vergelijk Bekkering-Merens, 'De zorg dat je er bij komt in 1813-1814'.

26 Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 19-23. Dit was vooral te danken aan de oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), die optrad als bevrachter van de Nederlandse regering. Daarvoor schakelde zij alleen schepen in die onder Nederlandse vlag voeren. Rederijen, kooplieden en scheepsbouwers waren zodoende verzekerd van werk en beleefden gunstige tijden.

27 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 44. Een goede ingang over de koopvaardij in de negentiende eeuw bieden behalve de studie van Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 113-122 ook het artikel van Wijn, 'Aanmonstering en arbeidsplaats ter koopvaardij in de 19e eeuw' en het boek van Bik en Roos, *Kromsluiting in de ijzers*.

28 Vergelijk Bruijn, 'Zeevarenden', 168 en Schuman, *Tussen vlag en vooschip*, 114.

29 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 2.

30 *Eenige beschouwingen over den oorlogsmatroos*, 25-26.

31 Een' vriend der Marine, *Over de bemanning*, 5 en 12-15. Zie ook Arriëns, *Bijdrage*, 13 en 49.

32 NL-HaNA, Kabinet des Konings, 2.02.04, inv.nr. 4526, brief van de minister aan de koning met daarin de sterkte van de marine, 26 januari 1841. Matrozen eerste en tweede klasse (respectievelijk 258 en 560 koppen) zijn tot de categorie bevarenen gerekend, terwijl matrozen derde klasse, lichtmatrozen en jongens (respectievelijk 2157, 90 en 69 koppen) onder de categorie onbevarenen zijn geschaard. Maar liefst 63,5% van de matrozen moet zo tot de onervaren krachten worden gerekend.

33 De burgemeester van Urk geciteerd in manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 15 (NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888). Originele bron is: Rüter, *Rapporten* III, 241.

34 T.C.L. Wijnmalen, 'Ter herinnering aan P.A. Leupe', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië 5* (1881) 232-245, aldaar 233-234.

35 W., 'Losse invallen en opmerkingen met betrekking tot het strafregt bij de zeemagt' in: *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* (1852) 121-137, aldaar 124-125. Zie tevens Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 117-118 en 374.

36 Voor de achtergrond van de brochureschrijvers, zie NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 10-13.

37 Over de brochurestrijd in de jaren veertig is inmiddels het nodige geschreven. Zie onder andere Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 584-617; Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* I, 325-331; Bruijn e.a., *Julius Constantijn Rijk*, 71-77 en 85-91; Bevaart, *Nederlandse defensie*, 208-212; Stapelkamp, *Gerhardus Fabius*, 63-67 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 115-118.

38 Arriëns, *Bijdrage*, 24.

39 Een' vriend der Marine, *Over de bemanning*, 8-11.

40 *Eenige gedachten over den materiëelen toestand der marine*, 14-15.

41 Warnsinck, *De Kweekschool voor de Zeevaart*, 213-217.

42 NL-HaNA, Quarles van Ufford, 2.21.007.55, inv.nr. 19, brochure van P. le Comte, *Voorstel en ontwerp tot het oprigten van Nederlandsche Matrozen-instituten* (Amsterdam 1839). Vier jaar later verscheen deze brochure in ongewijzigde vorm in *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* 3 (1843) 417-430. In 1849 verscheen een nieuwe, maar ongewijzigde versie van de oorspronkelijke brochure.

43 F.C.O., *Marine*, 26 en 42-45; A.E.P., *Teregtwijzing*, 19-20; Arriëns, *Bijdrage*, 92; Een' vriend der Marine, *Over de bemanning*, 12; BC UBL, collectienummer B.P.L. 1561, inv.nr. 10, brief van E. Lucas aan J.C. Rijk, 2 oktober 1846, inclusief bijlage. Zie ook *Eenige beschouwingen over den oorlogsmatroos*, 6-12.

44 F.C.O., *Marine*, 23; A.E.P., *Teregtwijzing*, 9 en 20; Arriëns, *Bijdrage*, 89-91; *Eenige gedachten over den materiëelen toestand der marine*, 10 en Rijk, *Het bestuur der Marine* (1853) 66.

45 *Eenige gedachten over den moreelen toestand der marine*, 37.
46 Arriëns, *Bijdrage*, 50.
47 Zie onder andere: A.E.P., *Teregtwijzing*, 9 en 20; Arriëns, *Bijdrage*, 50-91; BC UBL, collectienummer B.P.L. 1561, inv.nr. 10, brief van E. Lucas aan J.C. Rijk, 2 oktober 1846, inclusief bijlage; Een Practicus, *Een woord aan de kiezers*, 34. De reactie van minister Rijk op verschillende van deze voorstellen is te lezen in *Het bestuur der Marine* I (1851) 43-80 en *Het bestuur der Marine* II (1851) 124-128.
48 *Algemeen verslag*, I-VI.
49 Idem, 77-91.
50 Idem, 81.
51 Wettekst afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant*, 11 juli 1854. Zie tevens Vlijm, *'Wie niet horen wil, moet voelen'*, 20-23.
52 *Eenige beschouwingen over den oorlogsmatroos*, 29.
53 X., 'Over de disciplinaire lijfstraffen bij de Nederlandsche marine', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en zeevaartkunde* 17 (1858) 246-262, aldaar 246-253.
54 Zie bijvoorbeeld 'Over de lijfstraf bij de marine', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en zeevaartkunde* 8 (1848) 372-378; B., 'Over de lijfstraffen bij de marine', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en zeevaartkunde* 11 (1851) 740-743; B.G. Esscher, bijlage 5 in het *Algemeen Verslag* en *Eenige beschouwingen over den oorlogsmatroos*, 28-31.
55 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 79-81.
56 Langley, *Social reform in the United States Navy*, 139-206 en Rasor, *Reform in the Royal Navy*, 38-61.
57 Zie bijvoorbeeld: 'Eenige beschouwingen over de Nederlandsche zeemagt', *De Gids* 16 (1852) 320-351, aldaar 343. 'De toestand van het personeel der Zeemagt', *De Gids* 20-II (1856) 342-380, aldaar 363-364. Het laatst genoemde artikel was van de hand van W.F. van Erp Taalman Kip, zoals A. Rutgers van der Loeff later stelde, zie zijn *Toespraak bij de opening der algemeene vergadering van de Kweekschool*, 10. In de jaren zeventig was hij als minister van Marine verantwoordelijk voor de afschaffing van de lijfstraffen. Zie verder: Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 117-118 en 374-375.
58 Duhne, *Een woord ten gunste van de afschaffing der lijfstraffen*, 1; De Vriese, *Iets over de toepassing der lijfstraffen*, 5 en 25.
59 Joekes, *Het behoud der lijfstraffen bij onze zeemacht*, 3-4.
60 Wet van 14 november 1879 afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant* van 25 november 1879. Zie tevens Vlijm, *'Wie niet horen wil, moet voelen'*, 23-28.
61 *Algemeen Verslag*, 79-80.
62 KB van 5 februari 1854 in de *Nederlandsche Staatscourant* van 14 februari 1854 en NIMH, VKM, inv.nr. V068, *Regeling van het personeel dek- en onder-officieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemagt* (z.p. 1871), artikel 18-31. Oorspronkelijk maakten alleen bootsmans-, schiemansmaats, kwartiermeesters, konstabelsmaats en matrozen eerste en tweede klasse deel uit van het vaste korps. Vanaf 1876 kregen ook de baantjesgasten, matrozen derde klasse en lichtmatrozen toegang tot het korps.
63 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 17-19 en 24-25.
64 *Staatsblad*, nr. 127, wet van 28 augustus 1851.
65 *Algemeen verslag*, 81-87.
66 Idem, 84-86.
67 Vergelijk de volgende edities: NIMH, VKM, inv.nr. V068, *Regeling van het personeel dek- en onder-officieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemagt* (z.p. 1871) 13-15, inv.nr. V069, *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemacht* (z.p. 1877) 11-15; inv.nr. V374, *Regeling* van *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemacht* (z.p. 1881) 11-15; en inv.nr. V375, *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemacht* (Den Haag 1895) 7-9.
68 NIMH, VKM, inv.nr. V375, *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen* (Den Haag 1895) 18-23.
69 Homburg, *"Ende desespereert niet"* , 9.
70 *Algemeen verslag*, 88.
71 NIMH, VKM, inv.nr. V390, *Reglement op de aanwerving van manschappen voor 's Rijks Zeedienst* ([1856]), artikel 6 en 7. Helaas zijn de

eerste drie pagina's van het reglement verloren gegaan.

72 Taylor, 'Manning the Royal Navy' (1958) 302-313 en (1959) 46-58; Lewis, *The Navy in Transition*, 184-188; Rasor, *Reform in the Royal Navy*, hoofdstuk 2en Winton, 'Life and education in a technically evolving navy', 259-263.

73 Lavery, *Able seamen*, 21.

74 Conley, *From Jack Tar to Union Jack* (dissertatie) 33-34 en 41-42.

75 Walton, 'A great improvement in the sailors feeling toward the naval service', 38.

76 Het belang van opleiding komt onder meer ter sprake in: 'De toestand van het personeel der Zeemagt', *De Gids* 20-II (1856) 374 en Cosijn, *Opmerkingen betreffende de Nederlandsche Marine*, 14-22.

77 Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemacht', 357-359.

78 Rijk, *Het bestuur der Marine* I (1851) 65.

79 Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemacht', 368.

80 Minister Rijk klaagde in de jaren veertig geregeld dat hij moest afzien van personele hervormingen omdat het hem aan geld ontbrak, *Het bestuur der Marine* I (1851) 43-44 en 49 en II (1851) 128.

81 Over de Kweekschool voor Zeevaart is zowel door tijdgenoten als door historici het nodige geschreven. In 1869 schreef Hartevelt een korte brochure, getiteld *Onze Kweekschool voor Zeevaart*. Ter gelegenheid van het veertigjarige bestaan van de instelling verscheen van de hand van de directeur een gedenkboek: De Goeje, *Geschiedenis der Kweekschool voor zeevaart te Leiden*. Omstreeks 1956 schreef de Leidse hoogleraar zeegeschiedenis bijdrage over de instelling: Milo, *Korte geschiedenis van de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*. In 1986 schreef journalist Rudie Kagie in opdracht van de Stichting Burgerschapskunde, het Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, op dat moment gehuisvest in het hoofdgebouw van de voormalige Kweekschool, het boekje *Jantjes van Leiden*. Onder dezelfde titel verscheen in 2017 een uitgebreide en grondig herziene versie van het oorspronkelijke boek.

82 Voor deze liefdadigheid, zie Renssen, *Het wezendorp Neerbosch*, hoofdstuk 3.

83 ELO, *Reglement voor de Kweekschool te Zeevaart, te Leyden* (Leiden 1855) artikel 2 en 6. Zie verder de circulaire *Eenige noodzakelijke inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*, editie juni 1875 en A. Rutgers van der Loeff, 'De vorming van een Nederlandschen Matrozenstand', *Vragen des Tijds* 4-2 (1878) 307-322, aldaar 313-314.

84 Rutgers van der Loeff, *Toespraak bij de inwijding van het nieuwe gebouw*, 15. De term 'reddingsboot' is ontleend aan de brochure van De Ridder, *Een twintigjarige reddingsboot*.

85 De Goeje, *Geschiedenis der kweekschool voor zeevaart te Leiden*, 7-8.

86 Vergelijk de edities van het *Reglement voor de Kweekschool voor Zeevaart* uit 1855 en 1861 en de verschillende edities van de circulaire *Berigt aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leyden* uit 1858, oktober 1860, september 1868 en augustus 1873. Deze zijn raadpleegbaar in ELO. Zie tevens Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemacht', 367-368.

87 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over 1875*, 11. Jongens die niet voldeden aan de door de marine gestelde eisen konden in sommige gevallen wel bij de koopvaardij aan de slag.

88 ELO, *Berigt aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leyden* (Leiden 1858).

89 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2478, brief van de minister van Marine aan de Commissie van Oppertoezigt en Beheer over de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, 26 januari 1876.

90 De Goeje, *Geschiedenis der kweekschool voor zeevaart te Leiden*, 18-21. Voor de Groningse Kweekschool voor Zeevaart, zie Poelwijk, *Het zeegat uit*, 63-71.

91 ELO, *Bepalingen voor de Subcommissie der Leidsche Kweekschool voor Zeevaart* (Leiden 1874). Zie tevens De Goeje, *Korte geschiedenis der subcommissiën*, 1-5.

92 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, 19.

93 De Goeje, *Geschiedenis der kweekschool voor zeevaart*, 10-11.

94 ELO, archief Rutgers van der Loeff, *Brief aan een vader, die zijn zoon op de Kweekschool voor Zeevaart wil doen* (Leiden 1856), 4. Hoewel de schrijver zich schuilhield achter het pseudoniem 'Een opregte vriend', mag worden

aangenomen dat Rutgers van der Loeff de auteur was. Later verscheen een herdruk onder de titel *Brief aan een vader over de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden* (Leiden z.j.). De inhoud van beide brochures is nagenoeg gelijk.

95 Idem, 8-11. Zie ook de verwoording in *Berigt aangaande de Kweekschool voor Zeevaart*, editie 1858. Tot 1873 beleefde het *Berigt* verschillende herdrukken die inhoudelijk nauwelijks wijzigden, zie de edities van 1860, 1861, 1868, 1872 en 1873. Na 1875 verspreidde het bestuur een circulaire onder de titel *Eenige noodzakelijke inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*. Vergelijk Rutgers van der Loeff, *Toespraak* (1859) 8.

96 *Verslag Kweekschool over 1872*, 12-13 en *Verslag Kweekschool over 1873*, 2-3.

97 Zie bijvoorbeeld de bijdragen van bestuurslid D. Hartevelt in de *Leydsche Courant*, die later werden gebundeld in de brochure *Onze Kweekschool voor Zeevaart*.

98 *Verslag Kweekschool over 1875*, 19.

99 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2721, brief van de Commandant der Directie der Marine te Amsterdam aan de minister van Marine, 3 november 1897.

100 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 46; *Verslag Kweekschool over 1871*, 7.

101 NIMH, VKM, inv.nr. V068, *Regeling van het personeel dek- en onderofficieren en mindere schepelingen*, vergelijk 32 en 40. De waarde van het maandloon van een matroos eerste klasse steeg omgerekend van 196 naar 240 euro (respectievelijk 18 en 22 gulden in 1875), terwijl het maandelijkse inkomen van een lichtmatroos steeg van 87 naar 109 euro (respectievelijk 8 en 10 gulden in 1875).

102 Idem, 13 en 44-45.

103 *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, nr. 33, wet van 1 april 1875; *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden*, nr. 81, wet van 23 april 1879.

104 Vlijm, *'Wie niet horen wil, moet voelen'*, 23-28.

105 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2479, brief van de minister van Marine aan de koning, 25 februari 1876.

106 Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemacht', 369.

107 *Jaarboek Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1877-1878*, 60.

108 Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemacht', 373.

109 ELO, archief Rutgers van der Loeff, inv.nr. 1, dagboek, dinsdag 9 januari 1877 tot zaterdag 13 januari 1877.

110 *Verslag Kweekschool over 1876*, 14-15.

111 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 1051, 'Akte van overeenkomst tussen de minister van Marine en de Kweekschool voor Zeevaart'.

112 *Verslag Kweekschool over 1876*, 19-21; Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemagt', 369-371; Rutgers van der Loeff, 'De vorming van een Nederlandschen Matrozenstand', 307-322; De Goeje, *Geschiedenis der kweekschool voor Zeevaart*, 32-39 en Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, 19-20. Voor opleidingen van onderofficieren (kwartiermeester, bootsman of stuurman) zie Waldeck, 'Onderwijs voor de zeemagt', 357-366.

113 *Verslag Kweekschool over 1877 en 1878*, 2-3.

114 *HTK 1875-1876*, Bijlage A, Kamerstuknr. VI.2.2, 'Memorie van Toelichting', 10.

115 Kuipers, *Het zeegat uit*, tabel in bijlage A.

116 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 4, 43. Zie tevens de bijlagen in dit manuscript, tabel 15c.

117 Taalman Kip in *HTK 1876-1877*, zitting van 16 december 1876, 651.

118 Vergelijk De Mûelenaere, *'Belgen, zijt gij ten strijde gereed?'*, 115.

119 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv.nr. 2480, voorlopig (huishoudelijk) reglement voor jongens op het opleidingsschip *Admiraal van Wassenaer*, verzonden door de minister van Marine aan de directeur en commandant te Amsterdam, alsook naar J.B.A. de Josselin de Jong, 25 maart 1876.

120 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 299-300. Vergelijk De Mûelenaere, *'Belgen, zijt gij ten strijde gereed?'*, 116-117.

121 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 356-357 en 373-374.

122 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 5, 2.

123 In de stamboeken zijn onder meer gegevens te vinden over iemands geboortedatum en -plaats. Tevens bevatten zij informatie over iemands aanstelling, bevorderingen en ont-

slag, het verloop van diens loopbaan, krijgsverrichtingen en bevorderingen. Pas sinds 1860 werden de schepelingen ingeschreven in stamboeken. In de Tweede Wereldoorlog zijn de stamboeken uit de periode 1885-1898, 1901-1908 en 1911-1931 verloren gegaan.

124 Van der Mark, *De Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*. Vergelijk Kuipers, *Het zeegat uit*, 12-13 en 91-96, die zich op deze cijfers baseert.

125 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart gedurende het jaar 1904*, 5-7.

126 *HTK 1887-1888*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.32, bijlage C bij de 'Memorie van Beantwoording'.

127 Teitler, 'Zeevarenden', 108.

128 L'Honoré Naber, *Een goed woord*, 1-7. Zie tevens Teitler, 'Zeevarenden', 108; Bosscher, *De Koninklijke Marine* I, 8-9 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 387.

129 *Verslag Kweekschool over 1908*, 14.

130 ELO, *Inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*, editie september 1879

131 Idem, editie jaren negentig.

132 Van Deventer, *Werving en geneeskundig onderzoek*, 4 en 6; Wichers Hoeth, 'Opleiding voor de zeevaart. Een en ander over de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden', *Het Nederlandsche Zeewezen* (1903) 46-48 en 65-69, aldaar 66.

133 *Jaarboek Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1883-1884*, 88.

134 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2588, verbaal van 4 januari 1884, brief van C.H. de Goeje aan de directeur-commandant van de marine te Amsterdam, 30 oktober 1883.

135 NIMH, VKM, inv.nr. V130, *Reglement voor de opleiding van jongens* (z.p. 1880), 12, artikel 20.

136 *Jaarboek Koninklijke Nederlandsche Zeemagt 1901-1902*, 411-413.

137 Idem, 406-407.

138 Van Deventer, *Werving en geneeskundig onderzoek*, 35-36.

139 Idem, 48. Vergelijk Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 90-91.

140 Voor uitvoerige resultaten over de periode 1886-1897, zie Van Deventer, *Werving en geneeskundig onderzoek*.

141 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2721, bijlage 1a bij de brief van de commandant/directeur der Marine te Amsterdam aan de minister van Marine, 3 november 1897.

142 Vergelijk ELO, *Inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*, editie jaren negentig; BHIC, Gemeentebestuur Sint-Oedenrode, 7634, inv.nr. 143, circulaire van de Koninklijke Marine, *Aanwerving van jeugdig scheepsvolk* [1881].

143 ELO, *Inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*, editie jaren negentig. Vergelijk, IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, *Inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*, editie 1905.

144 BHIC, Archief Gemeentebestuur Sint-Oedenrode, 7634, inv.nr. 143, circulaire van de Koninklijke Marine, *Aanwerving van jeugdig scheepsvolk* [1881].

145 Meijer, *Terugblik*, 49-50 en 53-54.

146 Meyer, *Voorwaarts en niet vergeten*, 28.

147 Zie bijvoorbeeld *Jaarboek Koninklijke Zeemagt 1882-1883*, 101-102.

148 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over 1908*, 13.

149 Meyer, *Voorwaarts en niet vergeten*, 26.

150 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 1859, Thomas Johannes van Netten, 'Herinneringen uit [het] leven bij de Koningklijke Marine in de jaren vanaf 1866'.

151 Van Everdingen, *Marine-toestanden*, 6.

152 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over 1892*, 6-8.

153 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over 1896*, 6.

154 Westpalm van Hoorn tot Burgh, *Handboekje voor jongens*, 1.

155 NIMH, VKM, inv.nr. V130, *Reglement voor de opleiding van jongens* (z.p. 1880), 3, artikel 1.

156 NIMH, VKM, inv.nr. V131, *Reglement voor de opleiding van jongens* (z.p. 1890), 5, artikel 17.

157 NIMH, VKM, vergelijk inv.nr. V130, *Reglement voor de opleiding van jongens* (1880), 13-14, artikel 22 en inv.nr. V131, *Reglement voor de opleiding van jongens* (1890), 3, artikel 10. Adelborsten waren pas sinds 1897 aan de krijgstucht onderworpen, zoals blijkt uit Bosscher, 'Van Medemblik naar Den Helder', 33.

158 De Goeje, *Handleiding voor de jongens der zeemacht*, 41.

159 Vergelijk De Goeje, *Handleiding voor de jongens der zeemacht*, 2 en Westpalm van Hoorn tot Burgh, *Handboekje voor jongens*, 1-3.

160 Zie bijvoorbeeld Veritas, *De oorlogs-matroos en de woekeraars*, 3.

161 Hoel, *Faith, fatherland and the Norwegian seaman;* Oudenaarden en Vroegindeweij, *In veilige haven*. Zie tevens de brochures van twee tijdgenoten: Swalue, *De zeemanshuizen* en de brochure *Een woord tot den zeeman over de zeemans-huizen in ons vaderland*.

162 Westpalm van Hoorn tot Burgh, *Type van den Nederlandschen marine-matroos*. Vergelijk Veritas, *De oorlogs-matroos en de woekeraars*, 5.

163 Westpalm van Hoorn tot Burgh, *Type van den Nederlandschen marine-matroos*, 7.

164 De Goeje, *Handleiding voor de jongens der zeemacht*, 42.

165 Idem, 2. Vergelijk ook 43-44.

166 Idem, 46. Vergelijk De Mûelenaere, 'Belgen, zijt gij ten strijde gereed?', 123.

167 Idem, 1.

168 Idem, 45-46.

169 Idem, 45.

170 C.H. de Goeje, 'De opleiding van scheepsjongens', ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 25 september 1885. Dat De Goeje het begrip 'scheepsjongen' bezigde, is merkwaardig. In de tweede helft van de negentiende eeuw was deze term in onbruik geraakt, eenvoudigweg omdat deze jongens feitelijk nog niet aan boord van een schip dienden. Wanneer men binnen de zeemacht gebruikmaakte van de term 'jongen', bedoelde men daarmee meestentijds degenen die de opleiding volgden tot matroos. Na het voltooien van de opleiding werden zij tot lichtmatroos bevorderd en geplaatst op een van de actieve schepen.

171 *Kijkjes in de marine-huishouding*, 23.

172 Land, *Iets over de Marine*, 13. Een vergelijkbaar commentaar uit het buitenland klonk overigens ook al in de jaren vijftig. Een Franse admiraal zou destijds gezegd hebben: 'Ce que nous autres faisons avec des hommes, les Hollandais le font avec des enfants.' Zie N.C. Sieburgh, 'Een ieder op zijn werk! Klaar om te wenden!', *De Gids* 22-II (1858) 235-254 en 389-424, aldaar 405.

173 J.C. Joekes in ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 50-51.

174 Joekes in ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 45-47.

175 De Goeje, 'De opleiding van scheepsjongens', 17-18.

176 De Goeje in ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 73.

177 Diverse sprekers in ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 48-50, 66-67 en 72-73. Zie ook *Kijkjes*, 25 en Th. Swart Abrahamsz., 'De Nederlandsche oorlogsmatroos', *De Gids* 51-III (1887) 494-519, aldaar 508.

178 De Goeje, 'De opleiding van scheepsjongens', 18.

179 Idem, 12.

180 Geerling, *Over eene vrijwillige reserve*, 44-45.

181 'Een oordeel over onze marine (nagelaten door een hooggeplaatst Zeeofficier)', *De Militaire Spectator* 57 (1888) 472-491, aldaar 485-486.

182 'Een oordeel over onze marine', 479.

183 De Goeje, 'De opleiding van scheepsjongens', 20.

184 Dit argument komt wellicht wat gezocht over, maar daartoe bestaat geen reden. De toenmalige commandant van het opleidingsschip de *Wassenaer*, kapitein-luitenant-ter-zee J.B.A. de Josselin de Jong, schreef in 1877 namelijk het volgende in zijn rapport: 'Mogt er gelegenheid zijn eenige jongens naar de koloniën te dirigeren, dan komen daarvoor het eerst in aanmerking de jongens voorkomende op nevenstaande staat, zijnde dezulke waarvan weinig goeds te maken of te verwachten is.' Het rapport is te vinden in NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2497, verbaal van 11 oktober 1877.

185 De Goeje, 'De opleiding van scheepsjongens', 20-21.

186 Kriens, *Krijgstuchtverslapping*, 9-10. Overigens was Joekes dezelfde mening toegedaan, zie ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 66.

187 Kriens, *Krijgstuchtverslapping*, 7, 9 en 13-14. Een deel van deze brochure was eerder als artikel verschenen in de *Java-Bode*. Het openlijk publiceren over disciplinaire toestanden aan boord leidde tot grote moeilijkheden met de marineautoriteiten, zoals blijkt uit de tweede helft van zijn brochure. Zie tevens De Groot, 'De tragische carrière (1865-1886) van konstabel-majoor M.J.E. Kriens'.

188 Tiram, 'De Nederlandsche marine, wat betreft de inwendige organisatie en den toestand van het personeel', *De Revolver* 1 (1885) 509-522, aldaar 514.
189 *Jaarboek Nederlandsche Zeemagt 1885-1886*, 88. Zie ook de opmerking van C.A. Jeekel in ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 58.
190 *Jaarboek Nederlandsche Zeemagt 1895-1896*, 83.
191 ***VBZO*** (1885-1886), bijlage, IV.
192 Naber, *Samuel Pierre L'Honoré Naber*, 108.
193 Kriens, *Krijgstuchtverslapping*, 10.
194 'Een oordeel over onze marine', 485.
195 C. ten Bosch, 'Rapport omtrent de herziening der regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij de Zeemacht', *Mededeelingen betreffende het zeewezen* 28 (1894) 1-240, aldaar 2-20.
196 Idem, 30.
197 Nautilus, 'Een nieuwe regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij de zeemacht', *Algemeen Handelsblad* 7 oktober 1894.
198 Ten Bosch, 'Rapport', 55.
199 P.D.A. Frankamp, 'Iets over onze matrozen', *Marineblad* 7 (1892-1893) 160-163, aldaar 161.
200 Ten Bosch, 'Rapport', 47-48.
201 Zie bijvoorbeeld *Toespraak van den voorzitter en verslag over den toestand der Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, gedurende het jaar 1900* (Leiden 1901) 21-22; idem voor het jaar 1901, 18.
202 X., 'De overplaatsing der opleiding van jongens van Amsterdam naar Hellevoetsluis', *Algemeen Handelsblad* 10 december 1904.
203 Frankamp, 'Iets over onze matrozen', 162.
204 C. Vreede, 'Opleiding tot matroos en tot onderofficier', *Marineblad* 11 (1896-1897) 475-486.
205 Van Hardenbroek, 'Opleiding tot matroos en tot onderofficier' *Marineblad* 11 (1896-1897) 797-811, aldaar 801.
206 Naber, *Samuel Pierre L'Honoré Naber*, 108-109.
207 Junius [Geerling], *Het auxiliair eskader*, 34.
208 Teitler, 'Het beroep van marineofficier', 260-262. Een vergelijkbaar reflex vond plaats jegens de marinemachinisten.
209 ***HTK*** *1892-1893*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.32, 'Voorlopig Verslag bij de Staatsbegroting van 1893', nota van Kamerlid S.T. Land, 11.

HOOFDSTUK 3

1 Mollema, *Rondom de muiterij op 'De Zeven Provinciën'*, hoofdstuk 2; Swarte, *Spreekpunt 1971*; Bosscher, *De Koninklijke Marine* 1, 7-32; Peer, *Daar komen de Jantjes*; en Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 293-299.
2 Van Zanden en Van Riel, *Nederland*, 343-361 geven een duidelijk overzicht van de moderne economische groei in Nederland. Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* bespreken onder meer de invloed van de toenemende mobiliteit. Zie verder de bijdrage van Te Velde, 'Van grondwet tot grondwet', 127-135.
3 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', zetten helder uiteen hoe de openbaarheid – in de betekenis van de plaats waar politiek ontstaat – in de loop van de negentiende eeuw veranderde. Zij onderstrepen het belang van (vak)verenigingen in dit proces. Andere historici hebben eveneens op het belang van verenigingen in de negentiende eeuw gewezen, te denken valt aan de studies van Houkes, *Christelijke vaderlanders*; Janse, *De afschaffers* en Van Rijn, *De eeuw van het debat*.
4 Zie bijvoorbeeld Janse, *De afschaffers* en Hoekstra, *Het hart van de natie*.
5 Deze beschavingsarbeid is onder meer bestudeerd door De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*; Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt* en Smit, *De volksverheffers*.
6 Van Veldhuizen, *De partij*, 29.
7 Geciteerd naar De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 129.
8 Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 30-31 en Knotter, 'Van "defensieve standsreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht"'.
9 Geciteerd naar De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 116.
10 Voor het algemene patroon, zie onder meer Van Zanden en Van Riel, *Nederland*, 326-328; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 115-116 en Van Veldhuizen, *De partij*, 29-31. Een gedetailleerd beeld van de 'ambachtelijke' fase schetst Bos in *Waarachtige volksvrienden*, 83-90.

11 Van Zanden en Van Riel, *Nederland*, 326-327.
12 Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 31.
13 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 118-121 en 127-129.
14 Idem, 129. Zie tevens De Rooy, 'De sociaal-democratische passie voor politiek', 139-141.
15 Voor een zeer uitvoerige geschiedenis, zie Hoekman en Houkes, *Het Nationaal Arbeids-Secretariaat*, 81-142.
16 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 132-133.
17 Naar de titel van een van de hoofdstukken in Welcker, *Arbeiders en heren in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging*. De relatie tussen de SDAP en de vakbeweging is verder beschreven door Buschman, 'Partij en vakbeweging' en Van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis'. Zie ten slotte ook Van Veldhuizen, *De partij*, 178-179.
18 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 123-124.
19 Statuten van de Marine-Machinisten-Club, afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant*, 5 en 6 november 1871, artikel 2.
20 Van Waning, 'De Marine-Vereeniging', 164-170.
21 Statuten van het Marinefonds, afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant*, 4 en 5 augustus 1889, artikel 2.
22 Vergelijk de statuten van Admiraal de Ruyter uit 1892 en 1897 in de *Nederlandsche Staatscourant*, 11 juni 1892 en 4-5 april 1897.
23 Teitler, 'Het beroep van marineofficier', 282.
24 Vergelijk Davids en Schokkenbroek, 'Voorbij de oude wereld', 61 en De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 122.
25 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie uit de organisaties van Marine-personeel* (Den Helder 1919), 5-11.
26 IISG, archief Meijer, inv.nr. 2, dagboek, 11-15 en 84-85.
27 Voor deze klachten, zie Van Everdingen, *Marine-toestanden* en Een marine-matroos, *Het leven van een matroos*. Ook van de hand van Dirk Luhrs verscheen een brochure, getiteld *Mijn protest tegen de "Koninkl. Nederlandsche Marine". Een ernstig woord aan ouders en opvoeders* (Amsterdam z.j.). Een exemplaar van deze brochure is helaas niet te traceren.
28 NIMH, VKM, inv.nr. 567(1), *Instructie voor de commandeerende officieren van Hr.Ms. oorlogsschepen* (Den Haag 1897), 27. In artikel 71 staat: 'Hij [de commandant] is verplicht om alles wat zijne ondergeschikten betreft, rechtmatig voor te staan en te ondersteunen. Hij is gehouden om, wanneer eenig schepeling langs hierarchischen weg den wensch te kennen geeft hem zijne belangen rechtstreeks voor te dragen, dien schepeling aan te hooren en diens belangen naar billijkheid te onderzoeken en te behartigen.'
29 Zie bijvoorbeeld de verschillende reglementen met betrekking tot de opleiding van jongens tot matroos: NIMH, VKM, inv.nrs. V130, V131, V375, V133 en V377.
30 Zie bijvoorbeeld NIMH, VKM, inv.nr. V378, *Examina voor de verschillende korpsen der zeemacht*, edities van 1896 en 1898, respectievelijk 35-37 (artikel 42-43) en 42-43 (artikel 42-43).
31 Vergelijk Rowe, *Morale and discipline in the Royal Navy*, 45-46.
32 Meijer, *Terugblik*, 49-50.
33 Teitler, 'Zeevarenden', 100-132, aldaar 108. Zie ook L'Honoré Naber, *Een goed woord voor het mindere marine-personeel*, 5-6.
34 In het *Gedenkboek* wordt niet verwezen naar de havenarbeiders – ook in later stadium zou dat nauwelijks gebeuren – terwijl zij in het laatste kwart van de negentiende eeuw een hoge mate van actiebereid vertoonden, zoals blijkt bij Smit, *De syndicale onderstroom*, 58-73. Vermoedelijk heeft dat te maken met het feit dat de havenarbeiders lange tijd ongeorganiseerd waren; eenmaal georganiseerd behoorden deze verenigingen vaak tot de radicale richting. In vergelijking met andere zeevarenden in Nederland liepen de marinematrozen overigens voorop met de oprichting van een vakvereniging. Zo duurde het tot 1900 voordat het koopvaardijpersoneel zich verenigde in de Algemeene Nederlandsche Zeemansbond (ANZB), terwijl vissers zich pas in 1905 voor het eerst organiseerden. Voor deze ontwikkelingen, zie achtereenvolgens Broeze, 'Militancy and pragmatism'; Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 123-130; Binneveld en Gaastra, 'Organisatie en conflict', 303-323; en Van der Meulen, 'De natte vakbond', 110-125.
35 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven' in: *Gedenkboek* ***ABvNMM***, 1-2.

36 Van Klinken, *Actieve burgers*, 190-193.

37 S.T. Land, 'De marine-matroos', *Algemeen Handelsblad* 10 april 1890 en S.T. Land, 'Marine', *Algemeen Handelsblad* 30 april 1890.

38 Ingezonden brief van P. Zegers Veeckens, *Algemeen Handelsblad* 17 april 1890 (avondblad). Zie verder de ingezonden brief van J.F. van Kervel, *Het Vaderland* 24 mei 1890 en de bijdrage van [W.D.H. baron] Van Asbeck, 'Opmerkingen over het artikel "De Marine-matroos" (Handelsblad, 10 april 1890)', *Marineblad* 5 (1890-1891) 52-54.

39 *'t Vliegend Blaadje* van 12 april 1890 en de *Heldersche en Nieuwedieper Courant* (***HNC***) van 13 april 1890 namen de bijdrage uit het *Algemeen Handelsblad* in zijn geheel over. Het liberale ***HNC*** maakte van het artikel zelfs een afzonderlijk bijvoegsel om het vervolgens speciaal onder het marinepersoneel te verspreiden. In een later stadium voelde de krant zich geroepen haar handelwijze publiekelijk te verdedigen. De redactie had gemeend dat zowel officieren als minderen op de hoogte behoorden te worden gesteld van het optreden van Land, die zoals beloofd, hun belangen behartigde. Zie 'Marine. Beschuldiging en weerlegging', *Heldersche en Nieuwedieper Courant* 14 mei 1890.

40 Zie daarvoor de ingezonden brieven in *De Standaard* van 3, 6 en 9 november 1894.

41 Biografische gegevens zijn ontleend aan Ouwerkerk, *Het optreden van Andries Popke Staalman*; Langeveld, *Protestants en Progressief*, 10 en W. Slagter, 'Staalman, Andries Popke (1858-1938)' in: ***BWN*** IV, raadpleegbaar via http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/staalma, laatst bezocht op 19 maart 2020.

42 Helaas is het dagblad *Extra Tijding* verloren gegaan, wel bevinden zich enkele losse exemplaren in het IISG.

43 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven' in: *Gedenkboek* ***ABvNMM***, 2.

44 Ouwerkerk, *Het optreden van Andries Popke Staalman*, 13-14.

45 Augur, *Van het Haagsche Binnenhof*, 133.

46 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 13 en 41.

47 Volgens Staalman kregen sociale thema's binnen de ARP onvoldoende aandacht. In zijn optiek toonde het kabinet-Kuyper (1901-1905) te weinig belangstelling voor de sociale noden van het gewone volk. Daarom voerde hij zowel binnen als buiten de Tweede Kamer oppositie tegen het beleid van Abraham Kuyper. Uiteindelijk leidde deze opstelling tot een vertrouwensbreuk met de antirevolutionaire voorman. In 1905 richtte Staalman een eigen partij op: de Christen-Democratische Partij (CDP). Tijdens de algemene verkiezingen in datzelfde jaar verloor hij zijn Kamerzetel. Staalmans moeizame verhouding met de ARP komt uitvoerig aan de orde in Ouwerkerk, *Het optreden van Andries Popke Staalman*, 16-33 en Langeveld, *Protestants en progressief*, 10-15.

48 *Schrift en historie*, 322.

49 V. [Verstegen], 'Een overzicht' in: *Jaarboekje voor 1904*, 51-67, aldaar 51-55 en V. [Verstegen], 'Uit 'n tienjarig leven' in: *Gedenkboek* ***ABvNMM***, 1-6. Zijn verhaal wijkt op bepaalde details overigens af van de gegevens die in *'t Vliegend Blaadje* van 20 en 27 januari 1897 zijn aan te treffen. Daarnaast werd de naam niet altijd consequent gespeld. In het *Gedenkboek* wordt bijvoorbeeld afwisselend van de Algemeenen Bond *van* en *voor* Nederlandsche Marine-Matrozen gesproken. De laatste schrijfwijze is officieel in het verenigingsregister van het Ministerie van Justitie vastgelegd.

50 Vergelijk Van der Meulen, 'De natte vakbond', 110.

51 Statuten afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant* 22-23 augustus 1897, artikel 10.

52 Statuten afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant* van 9-10 juli 1899, artikel 11-14.

53 Bakker e.a., *Aan boord alles wel*.

54 *Handleiding voor bestuurders* (1908) 4-5 en 10-12.

55 Idem, 10-12.

56 Zie Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, 816.

57 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven' in: *Gedenkboek* ***ABvNMM***, 13-16 en 22-24.

58 NL-HaNA, Stamboeken Marine (1813-1940), 2.12.14, inv.nr. 529, informatie over A.G.A. Verstegen. Zie verder Mies Campfens, 'Verstegen, Alexander Gustaaf Adolph' in: ***BWSA***

4 (1990) 211-215, raadpleegbaar via https://socialhistory.org/bwsa/biografie/verstegen, laatst bezocht op 22 mei 2018.

59 Zie de advertentie in *'t Vliegend Blaadje*, 11 juli 1900, 3.

60 Campfens, 'Verstegen, Alexander Gustaaf Adolph'.

61 Meijer, *Terugblik*, 96. Meijer stelt dat Verstegen secretaris van de afdeling was. Dat is onjuist, pas in november 1900 wordt de naam van Verstegen als bestuurslid genoemd en wel in de functie van voorzitter. Zie IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 2, notulen van 1 november 1900.

62 IISG, archief Meijer, inv.nrs. 5-16, verschillende brieven aldaar.

63 Voor een uitvoerige autobiografische beschrijving, zie Meijer, *Terugblik*. Een korte biografische schets is te vinden bij Mies Campfens, 'Meijer, Willem Hendrik' in: ***BWSA*** 1 (1986) 82-84, raadpleegbaar via https://socialhistory.org/bwsa/biografie/meijer-w, laatst bezocht op 22 mei 2018.

64 Na zijn vertrek als redacteur van *Het Anker* verzorgde Meijer de rubriek 'Uit Amsterdam'. Verder schreef hij in *De Notenkraker* onder het pseudoniem Oudgast een serie van acht artikelen over zijn loopbaan bij de marine, zie IISG, archief Meijer, inv.nr. 60.

65 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van J. Zeeman [J. Kiele] aan partijsecretaris J.G. van Kuijkhof, 9 december 1903.

66 Harry Peer, 'Michels, Andreas Wilhelmus' in: ***BWSA*** 8 (2001) 162-166, raadpleegbaar via https://socialhistory.org/bwsa/biografie/michels, laatst bezocht op 22 mei 2018.

67 NIMH, Persoonsdossiers KM, inv.nr. 201, dossier A.W. Michels. Ook geciteerd bij Peer, 'Michels'.

68 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van Michels aan partijsecretaris Van Kuijkhof, 24 augustus 1904.

69 Vermooten en Kalkman, *100 jaar Den Helder*, 49-50 en 54-55. Zie tevens Meijer, *Terugblik*, 333.

70 Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief van Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904.

71 Vergelijk artikel 4 in de statuten van 1897 en 1899 in de *Nederlandsche Staatscourant* van 22-23 augustus 1897 en 9-10 juli 1899.

72 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 27-28. Het door Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 376 genoemde percentage van 75% is incorrect, dat aantal werd alleen in 1914 bereikt.

73 Voor deze financiële instellingen, zie NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 23-24.

74 *Reglement op de uitbetaling bij bevalling*, opgenomen in 'De Algemeene Vergadering van den Bond voor Minder Marine-Personeel', *Het Anker*, 12 maart 1910.

75 Voor een uitgebreide geschiedenis van de verschillende gebouwen, zie de propagandabrochure *Op voor een nieuw gebouw!*. Zie tevens Kalkman en Walboom, *Architect Pieter Lodewijk Kramer*, 29-46.

76 Zie onder meer 'Het Bondsgebouw te Helder', *Het Anker* 12 juli 1902; V. [Verstegen], 'Marinegebouw Den Helder' in: *Jaarboekje voor 1904*, 68-74; 'Het Helders Marinegebouw', *Het Anker* 30 maart 1907.

77 'Helders marinegebouw', *Het Anker* 18 maart 1905.

78 Aanvankelijk bestond er een zelfstandige 'Ontwikkelingsclub', later organiseerde de bond deze activiteiten zelf. Voor de oprichting, zie *Het Anker* 7 december 1901.

79 L.D.J. Reeser, 'Soerabajasch Marinegebouw' in: *Jaarboekje voor 1904*, 75-85 en J. de Meij, 'De roemah te Soerabaya' in: *Gedenkboek* ***ABvNMM***. Overigens was het Soerabajasch Marine-Gebouw geen eigendom van de Matrozenbond, maar een zelfstandige organisatie.

80 *Een leven in dienst van de Marine*, 86.

81 *De Propagandist*, mei [1903]. Behalve dit nummer heb ik nergens andere exemplaren aangetroffen.

82 A.W. Michels, 'Opgepast!', *Het Anker* 23 mei 1903.

83 'Anarchistische breekijzers', *Het Volk* 19 mei 1903.

84 Vergelijk de bijdrage van G.B., 'Over de Propagandist', *Het Anker* 20 juni 1903 en de ingezonden brief van A.W. Michels, 'Nog eens de Propagandist', *Het Anker* 27 juni 1903.

85 Onduidelijk is wanneer het blad precies verboden werd, maar vermoedelijk gebeurde dat nog in de maand waarin het eerste nummer verscheen. Staalman maakte in zijn partijorgaan van 24 juni namelijk indirect melding van het verbod. Zie 'Als gevaarlijk verboden', *De Christen-Democraat* 24 juni 1903.

86 IISG, archief Meijer, inv.nr. 72, manifest van J. Boekhoff, N. Bruyn en H.A. Rob, maart 1905. Vergelijk de artikelen in *Het Anker* 13, 20 en 27 mei 1905.

87 W.H. Meijer, 'De circulaire Boekhoff c.s.', *Het Anker* 13 mei 1905.

88 IISG, archief Meijer, inv.nr. 72, manifest van J. Boekhoff, N. Bruyn en H.A. Rob, maart 1905.

89 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 104, *Statuten en huishoudelijk reglement van den Bond van Christelijk Marine-personeel beneden den rang van officier* (z.p. 1921).

90 Goossens, 'De Nederlandsche Roomsch-Katholieke Vereeniging van Marinepersoneel "St. Christophorus"', *Marineblad* 88-7 (1978) 346-358.

91 *Vereenigt u!*, 17-18.

92 Cohen Stuart, *De Nederlandsche Zeemacht*, 265-267. Zie tevens NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 30.

93 'De Bond van minder Marine-Personeel', *Het Anker* 18 januari 1908.

94 Nog in 1916 verscheen een afzonderlijke brochure, getiteld *Verzamelen*, dat stokers opriep zich aan te sluiten bij de Bond voor Minder Marine-Personeel.

95 *Handleiding voor bestuurders* (1908) 6 en 10.

96 [Verstegen], 'Een "vastomlijnd" standpunt', *Het Anker* 5 oktober 1907.

97 Statuten afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant* 22-23 augustus 1897, artikel 1-2.

98 'Marine-toestanden', *Het volksdagblad* 5 februari 1898.

99 Het was in die tijd heel gebruikelijk om marinepersoneel met schepen van particuliere stoomvaartmaatschappijen naar Indië te transporteren. Ook soldaten voor het Indische leger werden met particuliere schepen naar Indië verscheept, zie daarvoor Bossenbroek, *Van Holland naar Indië*.

100 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 12-13.

101 *Handleiding voor bestuurders*, 6. Cursivering is van mijn hand.

102 Zie artikel 9 in de Grondwet van 1848 en artikel 8 in de Grondwet van 1887, raadpleegbaar via https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi7df7iyb7zx/artikel_8_regt_van_petitie, laatst bezocht op 21 september 2020.

103 NIMH, VKM, inv.nr. 567 (2), *Bepalingen op het indienen van verzoekschriften* (editie 1899).

104 Zie bijvoorbeeld 'Geweigerd!', *Het Anker* 20 juni 1903.

105 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 20-22. Vergelijk tevens *Jaarboekje voor 1904*, 64-65. De lezing in het jaarboek wijkt enigszins af van die in het *Gedenkboek* ***AB*v*NMM***. De betreffende brochure is helaas onvindbaar.

106 Geciteerd in Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 21.

107 Ingezonden brieven van P. Stijnman, 'Reorganisatie en wijziging van tactiek', *Het Anker* 6 juli en 3 augustus 1901. Zie tevens zijn bijdrage, 'Verandering van koers' in: *Gedenkboek* ***AB*v*NMM***, 51-63.

108 'Reorganisatie en wijziging van tactiek', *Het Anker* 7 september 1901.

109 ***HTK*** *1900-1902*, zitting van 21 december 1900, 901.

110 Circulaire van 7 juli 1903, nr. 53/2274, opgesteld door de toenmalige directeur en commandant van de marine te Willemsoord, J. Wentholt, en afgedrukt in: 'Iets van den Minister', *Het Anker* 18 juli 1903. Zie tevens 'De minister van Marine en de Bond van Matrozen', *Algemeen Handelsblad* 21 juli 1903.

111 ***HTK*** *1903-1904*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.35, 'Memorie van Antwoord', 28-29. Zie ook artikel 75 van het 'Reglement Commanderende officieren', afgedrukt in het *Jaarboekje voor 1904*, 46-47; Navy, 'Marine-causerieën', deel IV, *De Telegraaf* 20 september 1903 en 'Grieven van het Marinepersoneel', *Algemeen Handelsblad* 11 januari 1904.

112 'Betrouwbaarheid der marine. Het ontstaan der wanverhouding', *Het Vaderland* 14 januari 1925 (avondeditie).

113 Meijer, *Terugblik*, 177-178. Vermoedelijk haalde Meijer twee vergelijkbare situaties door elkaar. De lijst die in december 1903 werd ingediend bevatte 32 punten, terwijl de lijst

die in december 1904 werd ingediend uit 22 punten bestond. Deze laatste lijst werd zeshonderd keer ondertekend, zoals blijkt uit 'Wenschen van algemeenen en maatschappelijken aard', *Het Anker* 31 december 1904.

114 'De ingediende grievenlijsten', *Het Anker* 9 januari 1904. Vergelijk 'Een slimme concurrent?', *Het Anker* 26 december 1903.

115 NIMH, VKM, inv.nr. 412, *Reglement op den inwendigen dienst aan boord Hr.Ms. Oorlogsschepen*, editie 1905, 164-165, artikel 449-450.

116 'Een slag in het gezicht', *Het Anker* 29 april 1905 en 'Geven en nemen', *Het Anker* 11 november 1905.

117 'Jaarlijkse verzoeken', *Het Anker* 21 april 1906.

118 *Handleiding voor bestuurders* (1908) 6.

119 *Jaarverslag der vierde algemeene vergadering van den Algemeenen Bond voor Nederlandse Marine-Matrozen* (Den Helder 1901) 7.

120 IISG, archief ANDB, inv.nr. 3049/23, brief van A.G.A. Verstegen aan H. Polak, 17 november 1898.

121 Verslag in *'t Vliegend Blaadje. Kleine Courant voor Helder, Texel en Wieringen* 14 december 1898.

122 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 15-16.

123 Meijer, *Terugblik*, 136.

124 Johan Frieswijk, 'Hoogerhuis, gebroeders Keimpe, Wybren en Marten' in: ***BWSA*** III, 75-79, raadpleegbaar via https://socialhistory.org/bwsa/biografie/hogerhuis, laatst bezocht op 17 september 2020.

125 Van der Meer e.a., *De **SDAP** en de kiesrechtstrijd*, 49-51.

126 Verslag in *Het Anker* 1 mei 1901.

127 'De Nederlandsche vakbeweging en de Algem. Bond voor Ned. Mar. Matrozen', *Het Anker* 6 april 1901.

128 Verslag algemene vergadering van 12 januari 1902, *Het Anker* 1 februari 1902. Vergelijk Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 26 en Stijnman, 'Verandering van koers', 55.

129 *Handleiding bestuurders* (1908) 8.

130 'Het verband met de burger-vakbeweging', *Het Anker* 19 juni 1909.

131 A.K., 'Onzedelijke verbintenissen', *Sociaal Weekblad* 17-34 (1903) 273-275.

132 Zie onder meer Piet [Michels], 'Heldersche Correspondentie', *Het Anker* 2 en 9 april 1904; M.N. [M. Noordijk], 'Kerkelijke organisatie', *Het Anker* 27 mei 1905; Ambulantes, 'Aan de mariniers', *Het Anker* 4 augustus 1906 en 'Inleiding' in: *Gedenkboek **ABvNMM***.

133 *Gedenkboek **ABvNMM***, 123-124.

134 Oud-gast [Meijer], 'Brieven uit Amsterdam', *Het Anker* 9 mei 1908.

135 GMN [Gerard Nieuwenhuis], 'Ons meedoen aan de meeting te Amsterdam', *Het Anker* 23 mei 1908.

136 'Het verband met de burger-vakbeweging', *Het Anker* 26 juni 1909.

137 Idem, 19 juni 1909. In 1903 moest de Amsterdamse afdeling om dezelfde reden op haar schreden terugkeren.

138 Idem, 26 juni 1909.

139 Voor een voorbeeld, zie IISG, archief ANDB, inv.nr. 3049/23, briefkaart van A.G.A. Verstegen aan H. Polak, 29 mei 1900.

140 Verslag vergadering ANDB, *Het Volk* 1 oktober 1904.

141 IISG, archief ANDB, inv.nr. 3049/23, brief van J. Gaaijaard van de afdeling Regentes aan H. Polak, 27 juni 1904.

142 *Het Volk* 22 juni 1914.

143 Ibidem.

144 [Verstegen], 'Algemeen kiesrecht', *Het Anker* 2 augustus 1902.

145 Oud-gast [Meijer], 'Brieven uit Amsterdam', *Het Anker* 29 juni 1907.

146 [Verstegen], 'Politieke- of economische actie', *Het Anker* 30 augustus 1902.

147 A.E. Thierens, 'Het personeel onzer marine', *Vragen des Tijds* 32-I (1906) 118-144, aldaar 125-131.

148 ***HTK** 1897-1898*, zitting van 4 mei 1898, 808-809. Zie tevens het verslag in het *Algemeen Handelsblad* 5 mei 1898.

149 ***HTK** 1898-1899*, zitting van 17 december 1898, 603.

150 ***HTK** 1899-1900*, zitting van 12 december 1899, 750.

151 *Jaarverslag der vierde algemeene vergadering van den Algemeenen Bond voor Nederlandse Marine-Matrozen* (Den Helder 1901) 18.

152 F.W.N. Hugenholtz, 'Terreinkennis. Distrikt Den Helder', *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch maandschrift* 6 (1901) 236-243.

153 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 3072, no-

tulen van Sociaal-Democratische Kamerclub, notulen van 4 september 1901. Zie tevens de notulen van 10 december 1901, 18 februari 1902, 26 mei 1903, 15 juni 1903, 1 oktober 1903 en 20 april 1904.

154 *HTK 1912-1913*, vergadering van 14 december 1912, 1362 en 1366.

155 *Jaarverslag der vierde algemeene vergadering*, 8-9.

156 Idem, 11.

157 Ingezonden brieven van Piet Stijnman, 'Reorganisatie en wijziging van tactiek', *Het Anker* 6 juli en 3 augustus 1901. Zie tevens Stijnman, 'Verandering van koers', 51-63.

158 Naar de woorden uit het *Verslag van de reactie en administratie van "Het Anker" over 1913* (z.p. z.j.) 4.

159 W.H. Meijer, 'Tot afscheid', *Het Anker* 5 mei 1906.

160 W.H. Meijer, 'Een lichtstraal in den donkeren nacht!', *Het Anker* 26 september 1903. Cursiveringen zijn van mijn hand.

161 [Verstegen], 'De nieuwe koers', *Het Anker* 13 juni 1903.

162 Van Geest aangehaald in *Het Anker* van 4 april 1903.

163 Ingezonden brief van B., *Het Anker* 7 februari 1903.

164 W.H. Meijer, 'Een verzoek', *Het Anker* 29 augustus 1903.

165 Ibidem.

166 *Jaarverslag der vierde algemeene vergadering*, 11.

167 "*Het Anker*", *weekblad, gewijd aan de belangen van het mindere Marine-personeel* (z.p. z.j.) [jaarverslag over 1905] 6 en *Verslag betreffende de redactie en administratie van "Het Anker" over 1911* (z.p. z.j.) 11.

168 *Verslag betreffende de redactie en administratie van "Het Anker" over 1910* (z.p. z.j.) 8.

169 "*Het Anker*", *weekblad, gewijd aan de belangen van het mindere Marine-personeel*, 4 en 8.

170 *"Het Anker", weekblad, gewijd aan de belangen van het mindere Marine-personeel*.

171 Oud-gast [Meijer], 'Brieven uit Amsterdam', *Het Anker* 21 september 1907.

172 Vermoedelijk is Michels de schrijver van het artikel 'De Matrozenbond erkend?', *Het Volk* 17 augustus 1907 en dus de Helderse correspondent van de krant.

173 Slechts twee voorbeelden: 'Is dat de juiste weg?', *De Toekomst. Socialistisch weekblad voor Zeeland en Westelijk Brabant* 17 juni 1905 en 'Geestelijk dynamiet', *De arbeider. Socialistisch weekblad voor Groningen* 20 oktober 1906.

174 'Voorrede', *Marineblad* 1 (1886-1887) 1-4. Zie ook Schoonoord, 'Honderd jaargangen Marineblad', 9-11 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 356-357.

175 J.J.R. [J.J. Rambonnet], 'Het streven naar positieverbetering voor militairen door middel van de pers', *Marineblad* 12 (1897-1898) 244-245.

HOOFDSTUK 4

1 Meijer, *Terugblik*, 134.

2 De in 1903 opgestelde grievenlijst telde maar liefst 32 punten. Zie *Het Anker* van 9 januari 1904.

3 Deze benaderingswijze is ontleend aan Rowe, *Morale and discipline*, 92-93. In het derde hoofdstuk van haar boek benadrukt zij het belang van subtekst, waarmee zij bedoelt dat in teksten bepaalde zaken weliswaar niet expliciet worden verwoord, maar die intussen wel impliciete boodschappen bevatten.

4 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 8.

5 De Koninklijke Marine maakte lange tijd onderscheid tussen wal-, boord- en tropensoldij. Sinds 1895 sprak men van een standaardtraktement, dat met een bepaald bedrag werd verhoogd zolang de schepelingen verkeerden in de koloniën of tussen de keerkringen. Vergelijk NIMH, VKM, inv.nr. V374, *Regeling van het personeel dek- en onder-officieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemagt* (Den Haag 1881), 16-21 en V375, *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemacht* (Den Haag 1895), 12-17.

6 Van der Meulen, 'De natte vakbond', 112. Het vaste soldij voor een matroos eerste klasse was 22 gulden. Voor het certificaat van goed gedrag ontving hij maandelijks 2 gulden en voor het brevet van kanonnier 4 gulden. Deze zogeheten tropentoelage wordt hier gemakshalve buiten beschouwing gelaten.

7 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, 286-290, 294 en 502-503.

8 *75 jaar statistiek van Nederland*, 136. Zie tevens 'Dure levensmiddelen en lage loonen', *Het Anker* 1 juli 1911.

9 NL-HaNA, Tweede Kamer, 2.02.22, inv.nr. 1208, verzoekschrift van de ABvNMM, 20 februari 1900. Blijkens het verslag van de Commissie voor de verzoekschriften werd het adres ter inzage neergelegd bij de griffier, zie NL-HaNA, Tweede Kamer, 2.02.22, inv.nr. 1439, rapportnr. 38.

10 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 21-22.

11 ***HTK*** *1900-1901*, vergadering van 21 december 1900, 901 en 903.

12 Idem, 906. Vergelijk de reactie van Kruys, ***HTK*** *1901-1902*, vergadering van 20 december 1901, 768 en 782-783.

13 Vergelijk ***HTK*** *1903-1904*, Bijlage A, Kamerstuk 2.VI.2, 'Memorie van Toelichting', 10 en 34 en NIMH, VKM, inv.nr. V377, *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen bij 's Rijks Zeemacht, voor zover niet afzonderlijk geregeld* (Den Haag 1904), 21.

14 ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 14 december 1903, 919.

15 Jongens in opleiding tot matroos tekenden een dienstverband van twaalf jaar, dat inging wanneer zij de leeftijd van zestien jaar bereikten. Dat betekende dat zij tot hun 28e gebonden waren aan de zeestrijdkrachten. In 1903 werd de duur van het dienstverband teruggebracht naar acht jaar actieve dienst en drie jaar reserve. Voor de aanleiding van deze wijziging, zie ook hoofdstuk 5.

16 NIMH, VKM, inv.nr. V377, *Regeling onderofficieren en mindere schepelingen*, 40, aanvullingsblad nr. 3.

17 Idem, 14.

18 'Onbillijk', *Het Anker* 24 maart 1906. Helaas is de zienswijze niet te controleren in de persoonsdossiers, omdat van Koster geen dossier bewaard is gebleven.

19 W.H. Meijer, 'De sterke man', *Het Volk* 17 mei 1904. Vergelijk de bijdragen van Piet, 'Ook rechtvaardig?', *Het Anker* 4 juni 1904.

20 'Onderzoek traktementsregeling', *Het Anker* 16 februari 1907 en 'De vragenlijsten', *Het Anker* 23 februari 1907. Zie tevens A.W. Michels, 'Het onderzoek naar de tractements-regeling', *Correspondentieblad* ***ABvNMM*** 1 juli 1907.

21 'Medewerking verzocht', *Correspondentieblad* ***ABvNMM*** 1 februari 1907.

22 Michels, 'Het onderzoek naar de tractements-regeling', *Correspondentieblad* ***ABvNMM*** 1 juli 1907.

23 Voor de betekenis van de statistiek in de negentiende eeuw, zie De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek'. Zie tevens Van der Bie, *De macht van de statistiek*, 13 en 16.

24 Geciteerd uit het verzoekschrift aan de minister van Marine, *Het Anker* 3 augustus 1907.

25 'De actie voor verhooging van tractement', *Het Anker* 13 juli 1907.

26 'De vragenlijsten', *Het Anker* 23 februari 1907.

27 Het verzonden verzoekschrift aan de minister van Marine afgedrukt in *Het Anker* 3 augustus 1907.

28 ***HTK*** *1907-1908*, Bijlage A, Kamerstuk 2.VI.31, 'Voorloopig verslag', 8-9. Zie tevens de pleidooien van Kamerleden van verschillende politieke richting ***HTK*** *1907-1908*, vergadering van 6 december 1907, 901 (Duymaer van Twist, ARP), 904-905 (Hugenholtz, SDAP), 909-910 (Verheij, LU) en 912 (Wassenaer van Catwijck, CHP).

29 ***HTK*** *1907-1908*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Memorie van Antwoord', 21-22.

30 ***HTK*** *1907-1908*, Bijlage A, vergadering van 9 december 1907, 920.

31 ***HTK*** *1907-1908*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Memorie van Antwoord', 21-22.

32 ***HTK*** *1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.2, 'Memorie van Toelichting', 12.

33 'Voorgestelde verbeteringen', *Het Anker* 26 september 1908 en 'De traktementsherziening', *Het Anker* 10 oktober 1908.

34 *Rapport inzake tractementsregeling* (1911) 9-10 en 14-15.

35 Idem, 16.

36 Idem, 9-10.

37 Idem, 21.

38 Homburg, *"Ende desespereert niet"*, 14.

39 ***HTK*** *1910-1911*, vergadering van 8 juni 1911, 2241 en 9 juni 1911, 2274.

40 'Een toeslag', *Het Anker* 25 november 1911 en 'De traktementsactie', *Het Anker* 16 maart 1912.

41 De geschiedenis van de voedingstoelage zat aanmerkelijk ingewikkelder in elkaar dan

hier verhaald. Tijdens de begrotingsdebatten in 1907 en 1909 diende het antirevolutionaire Kamerlid Duymaer van Twist een motie in waarin hij de minister opriep gehuwde onderofficieren en schepelingen de mogelijkheid te bieden in gezinsverband de maaltijd te gebruiken. Waar deze motie in 1907 geen meerderheid behaalde, was dat in 1909 wel het geval. Minister Wentholt was zeer gekant tegen deze motie, maar moest derhalve maatregelen nemen. Zodoende kwam in de loop van het jaar 1910 de voedingstoelage tot stand. In de eerste plaats was deze alleen van toepassing op gehuwde onderofficieren, vanaf januari 1911 gold deze ook voor matrozen. Het principe van de toelage was dat schepelingen in ruil voor het missen van de scheepskost een geldelijke tegemoetkoming ontvingen. Zie onder meer ***HTK*** *1907-1908*, zitting van 9 december 1907, 746-748 en 10 december, 768-771; ***HTK*** *1909-1910*, zitting van 7 december 1909, 739-757 en ***HTK*** *1909-1910*, Bijlage A, Kamerstuknr. 274.5, 'Memorie van Antwoord'.

42 HDC, archief Heemskerk, inv.nr. 63, kopie van de brief van Wentholt aan Heemskerk, 22 februari 1910.

43 'De traktementsherziening', *Het Anker* 3 mei 1913.

44 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 256, afschrift van de brief van minister van Marine a.i. H. Colijn aan de leden van de commissie, 30 mei 1912.

45 Zie NIMH, VKM, inv.nr. V067, *Regeling* (1909) 7-8. Men kende de rangen adjudant-onderofficier, sergeant-majoor, sergeant en korporaal, en de stand van matroos. In vrijwel elk dienstvak kwamen deze rangen en standen weer terug.

46 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 256, *Rapport der commissie benoemd bij Ministerieele beschikking van 30 mei 1912. Bureau B. No. 64. Soldijregeling* (Den Haag 1912), 4-7.

47 Idem, 9, 11-13. Op aandringen van de Tweede Kamer werd deze leeftijdsgrens uiteindelijk verlaagd tot 25 jaar.

48 'De tractements-regeling', *Het Anker* 8 juni 1912.

49 'De tractementsherziening', *Het Anker* 26 april 1913.

50 'De traktementsherziening', *Het Anker* 17 mei 1913.

51 'De tractementsherziening', *Het Anker* 26 april 1913.

52 'De traktementsherziening', *Het Anker* 3 mei 1913.

53 ***HTK*** *1912-1913*, Bijlage A, Kamerstuknr. 283.4, 'Nota betreffende de maatregelen ter verbetering van de bezoldiging van de officieren, machinisten, onderofficieren en mindere schepelingen der Zeemacht', 6.

54 Homburg, *"Ende desespereert niet"*, 64-65.

55 *Rapport nopens de tractementsregeling* (1915) 12.

56 'De traktmentsherziening', *Het Anker* 17 mei 1913.

57 *Rapport nopens de tractementsregeling* (1915) 2.

58 Idem, 13.

59 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 261, *Rapport van de staatscommissie, ingesteld om te onderzoeken in hoeverre wijziging moet worden gebracht in de bezoldigingen van land- en zeemacht* (Den Haag 1918), 11.

60 Zie bijvoorbeeld *Vereenigt u!*, 27.

61 Zie bijvoorbeeld 'De Pensioenwet', *Het Anker* 5 april 1902.

62 *Staatsblad*, nr. 127, wet van 28 augustus 1851, artikel 26.

63 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 254, G.G. van der Hoeven, 'Wet van 7 juni 1902 (Staatsblad no. 87) tot regeling der pensioenen van de militairen der zeemacht (Pensioenwet voor de zeemacht 1902) met enkele aanteekeningen aan de gewisselde stukken en de beraadslagingen der beide Kamers der Staten-Generaal ontleend' in: H.J.A. Mulder, *Verzameling Nederlandsche Staatswetten (oranje uitgave), bewerkt met aanteekeningen, ontleend aan de gewisselde stukken en discussiën in beide Kamers der Staten-Generaal* (Den Haag z.j.) XIV-XV. Zie tevens Weitzel, *De militaire pensioenen.*

64 *Staatsblad*, wet van 28 augustus 1851, artikel 49. Vergelijk *Staatsblad*, 'Pensioenwet voor de Zeemacht 1902', 9 juni 1902, artikel 34.

65 Dit gold alleen als zij langer dan tien jaar in dienst waren. Wanneer men korter diende werd het inlegbedrag verdubbeld in plaats van verdrievoudigd.

66 NIMH, VKM, inv.nr. 242, *Reglement op het Fonds voor dek- en onderofficieren en mindere*

schepelingen bij 's Rijks Zeemacht, die onder toekenning van Rijkspensioen uit den militairen dienst worden ontslagen (Den Haag 1898), artikel 1-2, 21, 23 en 25.

67 Van Kessel, *Arbeidsongeschiktheid van militairen*, 43-47.

68 Swarte, *Spreekpunt 1971*, 22. Zie ook het verslag van een door de Matrozenbond georganiseerde vergadering, *Het Anker* 5 april 1902.

69 *Verslag van de Commissie belast met ontwerpen van grondslagen voor een Rijkspensioenfonds*, 63-64.

70 'De actie voor het weduwen- en weezenpensioen', *Het Anker* 7 september 1907, afdruk van de verzonden circulaire inzake het weduwen- en wezenpensioen.

71 ***HTK*** *1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 200.3, Wetsontwerp nr. 11. Vergelijk *Staatsblad*, wet van 29 juni 1909, nr. 203.

72 Afdruk van het verzoekschrift in *Het Anker* 5 september 1908.

73 Ibidem.

74 Ibidem.

75 Ibidem. Vergelijk Michels, 'Het onderzoek naar de tractements-regeling', *Correspondentieblad* ***AB*****v*****NMM** 1 juli 1907.

76 *Het weduwen- en weezenpensioen*, 3.

77 ***HTK*** *1908-1908*, vergadering van 18 mei 1909, 2349.

78 *Het Anker* 6 maart 1909, afdruk verzonden circulaire aan de leden van de Tweede Kamer.

79 *Vereenigt u!*, 27.

80 *De rechtspositie van den marine-schepeling*, 3.

81 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 301.

82 Artikel 4 van het *Reglement van krijgstucht of discipline* in: Huart en Salomon, *De militaire wetten voor het krijgsvolk te water* 1, 94.

83 Vergelijk J.P. van Rossum, 'De krijgstucht. Haar doel en haar wezen', *Tijdschrift voor Strafrecht* 15 (1902) 153-168, aldaar 160.

84 Zie bijvoorbeeld enkele ingezonden brieven in *Het Anker* van 6 augustus 1904.

85 K.J. Dentro, 'Ontevredenheid aan boord Hr.Ms. Dufa', *Het Anker* 11 juli 1903.

86 'Opvoedkundige wijsheid', *Het Anker* 10 december 1904.

87 Ingezonden brief van F. Weijers, *Het Anker* 9 mei 1903.

88 Vergelijk Rs., 'Van een openbare vergadering', *Het Anker* 20 november 1909.

89 ***HTK*** *1904-1905*, zitting van 16 december 1904, 742-743 (Verheij) en 747-748 (Hugenholtz). Deze gegevens verschenen voor het eerst in het *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1903-1904*, dat in 1906 uitkwam.

90 A.W. Michels, 'Straffen bij de Marine', *Het Anker* 15 augustus 1908. Vergelijk de aangehaalde cijfers met de statistieken *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1906-1907*, 218-221.

91 'Gerechtigheid', *Het Anker* 16 juni 1906.

92 Vergelijk de statistische overzichten in de jaarboeken van de KM van 1906-1907, 1907-1908, 1908-1909, 1909-1910, 1910-1911, 1911-1912, 1912-1913 en 1913-1914.

93 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 303-306.

94 Geciteerd in De Wijs, 'Een en ander uit de geschiedenis van het strafrecht en de strafrechtspleging bij de Nederlandsche zeemacht', *Verslagen Marine-Vereeniging* (1907-1908) 175-269, aldaar 249.

95 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 307.

96 Voor een zeer uitvoerig historisch overzicht over de militaire wetgeving (toegespitst op de marine), zie De Wijs, 'Een en ander', 175-269. De wetten zijn afgedrukt in het *Staatsblad* van 27 april 1903, nrs. 111-112.

97 De Wijs, 'Een en ander', 264-265.

98 A.W. Michels, 'Het militair straf- en tuchtrecht', *Socialistische Gids* (1918) 272-291, aldaar 279-280. Zie tevens Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 311.

99 Westermann, *De regtspleging*, 11-20. Zie ook Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 313-314.

100 Enkele willekeurig gekozen voorbeelden: ingezonden brief van Toeschouwer, *Het Anker* 13 april 1907; De rechtspositie van den minderen militair', *Het Anker* 11 januari 1908; V.D., 'Onze rechtspleging', *Het Anker* 15 mei 1909 en 'Ook militair recht', *Het Anker* 25 december 1909.

101 'Een uitwas van het tegenwoordig strafstelsel bij de Marine', *Het Anker* 5 december 1908. Zie ook ***HTK*** *1908-1909*, zitting van 11 december 1908, 1133 en 1145. De schepelingen van de

Zeehond, die samen met de *Dolfijn* politietoezicht dienden te houden op de Noordzee, hadden geweigerd hun gymnastiekoefeningen uit te voeren. Volgens de manschappen ging het hier echter niet om oefeningen, maar om een strafexercitie. Zij wilden zich beklagen over de eerste officier, maar wanneer zij de hiërarchische weg wilden bewandelen, moesten zij juist bij de eerste officier terecht.

102 Verwezen werd naar Blok, *Aantekeningen* en Colette en Van Dijk, *Militaire rechtspleging*.

103 *De rechtspositie van den marine-schepeling*, 7.

104 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 315-316.

105 *De rechtspositie van den marine-schepeling*, 14-29.

106 Idem, 35.

107 J.P. van Rossum, 'De krijgstucht. Haar doel en haar wezen', *Tijdschrift voor Strafrecht* 15 (1905), 153-169.

108 A.H. Thierens, 'Het personeel onzer Marine', *Vragen des Tijds* 32-II (1906), 253-310.

109 *De rechtspositie van den marine-schepeling*, 45-46 en 48

110 Idem, 48.

111 Idem, 49.

112 Michels, 'De straf- en tuchtwetten', 282. Zie tevens de brochure die Michels in 1918 schreef, *De provoost-straf*.

113 *De rechtspositie van den marine-schepeling*, 71-73.

114 Idem, 50-51.

115 Idem, 53.

116 Idem, 56.

117 'De krijgstuchtelijke strafoplegging', *Correspondentieblad* ***BvMMP*** 1 april 1911.

118 Thierens, 'Het personeel onzer Marine', *Vragen des Tijds* 32-II (1906) 266.

119 'Het krijgstuchtelijk straffen', *Correspondentieblad* ***BvMMP*** mei 1911. Vergelijk 'Een scheepsraad', *Het Anker* 8, 15, 22 en 29 april 1911.

120 'De scheepsraad', *Correspondentieblad* ***BvMMP*** september 1911.

121 Ibidem.

122 De Algemeene Vergadering', *Het Anker* 9 maart 1912.

123 'Inzake rechtspleging', *Het Anker* 3 juni 1911.

124 'De militaire rechtspleging', *Het Anker* 6 juli 1912.

125 Van Overbeek de Meijer, *Scheepsgezondheidsleer* I, 25.

126 Timmerman, *Handleiding der gezondheidsleer*, 299.

127 *Reglement van krijgstucht of discipline voor het krijgsvolk te water*, artikel 25, afgedrukt in: *Militaire wetten voor het krijgsvolk te water*, 47.

128 Stapelkamp, 'De blauwe knoop op het marine-uniform', 425.

129 Zie onder meer Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 141-153 en 157-161; Janse, *De afschaffers*, 35-51 en 129-172 en Talsma, 'Sluit Schiedam'.

130 Rasor, *Reform in the Royal Navy*, 84-85 en Conley, *From Jack Tar to Union Jack*, 76-92.

131 Overbeek de Meijer, *Scheepsgezondheidsleer* I, 182.

132 Klosser, *Scheepgezondheidsleer* I, 332.

133 Stapelkamp, 'De blauwe knoop op het marine-uniform', 435.

134 Idem, 426.

135 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 191-192.

136 Stapelkamp, 'De blauwe knoop op het marine-uniform', 431.

137 *Algemeen verslag*, 136-137.

138 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv.nr. 2732, verbaalkenmerk 1898 12 15, nr. 28A, brief van de Commandant der Marine te Hellevoetsluis H. Quispel aan de minister van Marine J.A. Röell, 3 september 1898.

139 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv.nr. 2732, verbaal 1898 12 29, nr. 28, brief van de minister van Marine J.A. Röell aan de Directeur-Commandant der Marine te Willemsoord, 29 december 1898. Zie tevens het bijgesloten KB van 23 december 1898.

140 *Jaarboek Koninklijke Marine 1899-1900*, 198-199.

141 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv. nr. 2732, verbaalkenmerk 1898 12 15, nr. 28A, reacties van verschillende commandanten als bijlage bij de brief van de Commandant der Marine te Hellevoetsluis H. Quispel aan de minister van Marine J.A. Röell, 3 september 1898.

142 Stapelkamp, 'De blauwe knoop op het marine-uniform', 434.

143 *Jaarboek Koninklijke Marine 1904-1905*, 75.
144 J.G. [Jan Gottmer], 'Waarom geheel-onthouding?', *Het Anker* 13 september 1902.
145 Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief van W.H. Meijer, 'Protest', *Het Anker* 5 oktober 1901.
146 [Verstegen], 'Dienst', *Het Anker* 3 augustus 1901.
147 Meijer, *Terugblik*, 119.
148 IISG, archief Meijer, inv.nr. 9, 'Kort verslag van de oprichtingsvergadering van de A.A.V. der Z. op 18 juni'.
149 Meijer, *Terugblik*, 119.
150 Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief van Meijer in het *Soerabaijasch Handelsblad* 1 april 1902.
151 IISG, archief Meijer, inv.nr. 9, brief van Kiele aan Meijer, 18 april 1903.
152 NL-HaNA, Commandant der Marine te Willemsoord, toegangnr. 2.12.12.01, inv.nr. 7, brief van de directeur en commandant der Marine te Willemsoord A.G. Ellis aan de minister van Marine G. Kruys, 21 juli 1902 [exh. 14 februari 1903] inzake drankbestrijding bij de marine.
153 Ibidem.
154 Stapelkamp, 'De blauwe knoop op het marine-uniform', 435.
155 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 192. Zij verwijzen naar het *Rapport van de Commissiën betreffende het onderzoek van jeneverstrekking aan marine-schepelingen en van jenever-verkoop in de militaire cantines, alsmede van die betreffende brandspiritusgebruik als genotmiddel* (z.p. 1903). Dit rapport is echter onvindbaar.
156 *Vereenigt u!*, 25. Het betreft hier een parafrase van een door Ellis gebezigde uitspraak. Het origineel heb ik niet kunnen traceren in de ***HTK***.
157 Mackay, *De alcohol op onze vloot*, 21-23.
158 'De Algemeene Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen', *Het Anker* 10 mei 1902.
159 Zie bijvoorbeeld het verslag van de Amsterdamse debatingclub, *Het Anker* 19 juli 1902.
160 Kort verslag in *Het Anker* 7 december 1901.
161 L. Braat, 'Sluit aan!', *Het Anker* 5 april 1902.
162 Zie bijvoorbeeld de advertentie in *Het Anker* van 5 oktober 1907.
163 *De Nederlandse grondwet*, artikel 80. Raadpleegbaar via https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi7df7i52ppn/eerste_afdeeling_van_de_zamenstelling, laatst bezocht op 27 november 2019. Zie tevens De Jong, 'Een sprong in het duister', 196.
164 ***HTK*** *1886-1887*, zitting van 18 maart 1887, 1217.
165 ***HTK*** *1895-1896*, zitting van 3 juni 1896, 1294.
166 Idem, 1292-1294.
167 Idem, 1296 en 1298.
168 *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1896), nr. 154 'Wet tot regeling van het kiesrecht en de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal', artikel 1 en 2.
169 'Er uit met een niet', *Het Anker* 1 juni 1901.
170 *Het Anker*, 31 mei 1902. Zie ook Van der Meer e.a., *De* ***SDAP*** *en de kiesrechtstrijd*, 205.
171 Van der Meer e.a., *De* ***SDAP*** *en de kiesrechtstrijd*, 51.
172 Verslag van de jaarvergadering, afgedrukt in *Het Anker* 16 januari 1904.
173 'Naar Utrecht!', *Het Anker* 16 september 1905.
174 'Op voor het Algemeen Kiesrecht', *Het Anker* 27 augustus 1904.
175 Ingezonden brief van Ambulantes in *Het Anker* 22 juni 1907.
176 'Op voor het algemeen kiesrecht', *Het Anker* 23 juli 1903.
177 Ingezonden brief van Ambulantes in *Het Anker* 22 juni 1907. Zie tevens 'Naar Rotterdam!', *Het Anker* 14 september 1907.
178 Oud-gast [W.H. Meijer], 'Brieven uit Amsterdam', *Het Anker* 8 augustus 1908.
179 'Het verband met de burger-vakbeweging', *Het Anker* 19 juni 1909.
180 'Naar Rotterdam!', *Het Anker* 14 september 1907.
181 Verstegen, 'Inderdaad veeler meening?', *Het Anker* 30 mei 1908.
182 'Naar Den Haag', *Het Anker* 12 september 1908.
183 'Uit den Helder', *Het Anker* 19 februari 1910.
184 'Algemeen kiesrecht', *Het Anker* 2 augustus 1902.
185 'Het kiesrecht voorop!', *Het Anker* 17 september 1910.
186 Oproep in *Het Anker* 18 augustus 1906.
187 'De a.s. Kiesrechtbetooging', *Het Anker* 11 mei 1907.

188 'Niemand wil reactie', *Het Anker* 10 oktober 1903.

189 ***HTK*** *1903-1904*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2. VI. 35, 'Memorie van Antwoord', 19 en 27-28.

190 Vergelijk de verschillende verslagen in *Het Anker* van respectievelijk 19 september 1903, 23 september 1905, 22 september 1906, 21 september 1907, 24 september 1910 en 7 juni 1913.

191 'De kiesrecht-actie', *Het Anker* 16 mei 1908.

192 Van der Meer e.a., *De* ***SDAP*** *en de kiesrechtstrijd*, 120-144.

193 Idem, 142.

194 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 2434, lijsten met gegevens betreffende het volkspetitionnement, gedateerd op 4 april 1911.

195 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 5, notulen van de bestuurs- en ledenvergaderingen van 4, 16 en 17 november 1910.

196 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van de SDAP-afdeling Den Helder aan het hoofdbestuur van de BVMMP, 15 november 1910. Zie ook 'De inzet', *Het Anker* 12 november 1910.

197 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 2434, lijsten met gegevens betreffende het volkspetitionnement.

198 'Het petitionnement', *Het Anker* 18 februari 1911.

199 '2327', *Het Anker* 30 september 1911.

200 'De Eerste Roode Dinsdag', *Het Volk* 20 september 1911.

201 'Het Volkspetitionnement voor Alg. Kiesrecht', *Algemeen Handelsblad* 19 september 1911. Vergelijk ook Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* II, 406.

HOOFDSTUK 5

1 Delen van dit hoofdstuk zijn eerder in artikelvorm gepubliceerd, zie daarvoor: Van de Worp, 'Zij draagt het cachet van zielverkooperij' en 'There is something rotten in the navy'. Omdat dit hoofdstuk een grondig aangepaste versie van beide artikelen betreft, wordt in de noten consequent verwezen naar de originele bron en niet naar voornoemde artikelen.

2 Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.

3 Brusse, *Van af- tot aanmonsteren*, 236. Hoewel minder bekend dan het boek van Brusse, verschenen er rond de eeuwwisseling meerdere boekwerkjes over het leven bij de koopvaardij, zie bijvoorbeeld Van Assen, *Van aan- tot afmonsteren* en Bakker, *Het leven van de zeeman te Amsterdam*. Over misstanden bij de koopvaardij, zie Ebeling, *De toestanden op de Nederlandsche koopvaardij*.

4 Brusse, *Onder de mensen*, 53-58.

5 NIMH, Persoonsdossiers KM, inv.nr. 65, conduiteboekje van Ewout van Everdingen.

6 Van Everdingen, *Marine-toestanden*, citaat op 52.

7 Idem, 52.

8 S. Troelstra, 'Voorrede' in: Van Everdingen, *Marine-toestanden*, 3.

9 IISG, archief Meijer, inv.nr. 7, zie de brieven van Ewoud van Everdingen aan Willem Meijer, 1 juni 1901, 5 september 1901 en 16 februari 1902. Reeds in de brief van 1 juni 1901 schrijft Van Everdingen dat hij werkt aan een brochure, waarvoor hij extra informatie opvraagt bij Meijer.

10 S. Troelstra, 'Voorrede' in: Van Everdingen, *Marine-toestanden*, 4.

11 Een marine-matroos, *Het leven van een matroos*, 16. Op basis van de door hem beschreven details is geprobeerd te achterhalen wie achter het pseudoniem schuilgaat. Dit heeft helaas niets opgeleverd, zie NL-HaNA, Stamboeken Marine, inv.nr. 530, gezocht op de datum van 7 januari 1899.

12 Laqueur, 'Bodies, details, and the humanitarian narrative', 176-178. Vergelijk Janse, *De afschaffers*, 100-101.

13 Een marine-matroos, *Het leven van een matroos*, 27. Vergelijk Van Everdingen, *Marine-toestanden*, 5-6 en 51-52.

14 Over de rol van legerofficieren als sociale opvoeder, zie Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, hoofdstuk 18.

15 Voor een overzicht van zijn loopbaan, zie Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek*, 93, stamboeknr. 452.

16 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 378-381.

17 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 5, 7.

18 Meijer, *Terugblik*, 125-126.
19 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 382.
20 J.P. van Rossum, 'Onze zeemacht', *De Gids* 66-1 (1902) 481-513, aldaar 494.
21 Van Rossum, 'Onze zeemacht', 483 en 493.
22 J.P. van Rossum, 'Oorzaken en gevolgen van de aanhoudende verplaatsing van het personeel bij Hr.Ms. Zeemacht. Middelen ter verbetering en wegneming van dit kwaad', *Marineblad* 16 (1901-1902) 584-558, aldaar 536-539.
23 Van Rossum, 'Onze zeemacht', 507.
24 Van Rossum, 'Oorzaken en gevolgen', 540.
25 Van Rossum, 'Oorzaken en gevolgen', 540-542 en 'Onze zeemacht', 488, 495 en 504-506.
26 B.L. van Albada, 'Iets betreffende de slijtage van het marinepersoneel', *Marineblad* 12 (1897-1898) 384-386. In april 1902 reageerde Van Albada overigens wel op de bijdrage van Van Rossum: 'De validiteit van ons marine-personeel', *Marineblad* 17 (1902-1903) 184-193. Volgens de marinearts was de gezondheidssituatie van het lagere personeel nog erger dan Van Rossum had voorgesteld.
27 Van Rossum, 'Oorzaken en gevolgen', 543, 545-546, 551 en 553-556.
28 Idem, 556. Cursivering van mijn hand.
29 Zie de staten in de opeenvolgende jaarboeken van de Koninklijke Nederlandsche Zeemacht, desbetreffende jaargangen. Zie tevens grafiek 3.
30 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv.nr. 2721, verbaal van 1897 11 05, nr 42A, brief van de commandant van de Directie der Marine te Amsterdam aan de minister van Marine, 3 november 1897.
31 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 5, 4-5.
32 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 376.
33 Voor een overzicht van Jonckheers loopbaan, zie Van 't Haaff en Klaassen, *Gedenkboek*, 110, stamboeknr. 608.
34 *Algemeen Handelsblad* 15, 16 en 17 april 1903. Later verschenen de drie krantenartikelen in brochurevorm: Jonckheer, *De recruteering onzer marine-matrozen*, 5-7.
35 Jonckheer, *De recruteering onzer marine-matrozen*, 8.
36 Idem, 15.
37 A.K. [A. Kerdijk], 'Onzedelijke verbintenissen', *Sociaal Weekblad* 17-34 (29 april 1903) 273-375; [A.G.A. Verstegen], 'De recruteering bij de Marine', *Het Anker* 2 mei 1903 en redactioneel commentaar, *Nieuwe Delftsche Courant* 10 en 11 mei 1903.
38 Ingezonden brief P.J. van Nes, 'Naar aanleiding van "Onzedelijke verbintenissen"', *Sociaal Weekblad* 17-36 (6 mei 1903) 294-395 en idem, 'Nogmaals: "Onzedelijke verbintenissen"', *Sociaal Weekblad* 17-38 (13 mei 1903) 311; 'De werving van jeugdige militairen bij de Zeemacht', *De Nieuwe Courant* 18 mei 1903 en C., 'Over de recruteering van Marinematrozen, *Het Vaderland* 28 en 29 mei 1903.
39 A.L. Boelen, 'De recruteering onzer Marine-matrozen', *Algemeen Handelsblad* 24 april 1903.
40 Jonckheer, 'Nogmaals De recruteering onzer marine-matrozen', *Algemeen Handelsblad* 27 april 1903.
41 ***HTK*** *1902-1903*, vergadering van 19 juni 1903, 1266 en 1281.
42 Idem, vergadering van 23 juni 1903, 1293.
43 Ibidem.
44 KB van 15 juli 1903, vermeld in: *Jaarboek Nederlandsche Zeemacht 1902-1903*, 61.
45 IISG, archief Meijer, inv.nr. 5, brief van A.G.A. Verstegen aan W.H. Meijer, 20 april 1903.
46 W.H. Meijer, 'Zij draagt het cachet van zielverkooperij', *Het Anker* 9 mei 1903.
47 Meijer, *Terugblik*, 162-163.
48 Verslag van de jaarvergadering in *Het Anker* 24 januari 1903.
49 Beschrijvingsbrief voor de algemene vergadering van 18 januari 1903, *Het Anker* 20 december 1902.
50 Vergelijk de passages van Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 8 (1897), 14 (1898), 20 (1899) en *Het Anker* 9 januari 1904.
51 Verwijzing naar de algemene jaarvergadering van 18 januari 1903 in: *Een en ander over de tegenwoordige werving*, 3.
52 W.H. Meijer, 'Zij draagt het cachet van zielverkooperij', *Het Anker* 9 mei 1903.
53 Meijer, *Terugblik*, 144-145.
54 Statuten afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant* van 22 en 23 augustus 1897.

55 IISG, archief Meijer, inv.nr. 10, brief van Michels aan Meijer, 3 april 1903.
56 Meijer, *Terugblik*, 129-133. Zie ook Van Veldhuizen, *De partij*, 174-177.
57 Op de hoofdbestuursvergadering van 1 mei is het manuscript besproken aldus het verslag in *Het Anker* 9 mei 1903.
58 [Verstegen], 'De recruteering bij de Marine', *Het Anker* 2 mei 1903.
59 Voor citaten, zie *Het Anker* 1 augustus 1903.
60 IISG, archief Meijer, inv.nr. 5, brief van Verstegen aan Meijer, 9 mei 1903.
61 IISG, archief Meijer, inv.nr. 10, brief van Michels aan Meijer, 20 juli 1903.
62 Meijer, 'De straat op', *Het Anker* 17 oktober 1903. Zie ook 'De sterke man', *Het Volk* 14 oktober 1903.
63 *Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht*, 3.
64 Idem, 16.
65 Idem, 6-8.
66 Idem, 13.
67 Idem, 33. Cursiveringen zijn origineel.
68 De eerste druk bestond uit 2000 exemplaren, de tweede omvatte eveneens 2000 stuks en de derde 10.000 exemplaren. In *Terugblik* spreekt Meijer van een totaal van 22.000 exemplaren, maar dat cijfer is onjuist. In het verslag van de jaarvergadering wordt namelijk vermeld dat de tweede druk 2000 in plaats van 10.000 exemplaren telde. Vergelijk Meijer, *Terugblik*, 163, noot 72 en het kort verslag van het hoofdbestuur in *Het Anker* 9 mei 1903.
69 'Weg met de zielverkooperij', *Het Anker* 8 augustus 1903. Tijdens de kiesrechtbijeenkomst in september werd inderdaad gecolporteerd met de brochure, wat voor de minister aanleiding was de leden van het hoofdbestuur uit dienst te ontslaan.
70 'Bravo', *Het Anker* 5 september 1903 en Meijer, W.H. Meijer, 'Ons aandeel in de kiesrechtbetooging te Rotterdam', *Het Anker* 19 september 1903.
71 IISG, archief Meijer, inv.nr. 15, brief van A. Visser aan Meijer, 8 september 1904.
72 Boekbespreking in *Het Nederlandsche Zeewezen* 2 september 1903, 198.
73 'Zielsverkooperij bij de marine', *Het Volk* 1 augustus 1903.
74 Voor een voorbeeld, zie *Het Volk* 22 augustus 1903.
75 'Werving bij de zeemacht', *De Tijd* 30 juli 1903.
76 *Nieuwe Courant* aangehaald in *Het Anker* 12 december 1903.
77 ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 14 december 1903, 893-894.
78 Zie de bijdragen van Th.M. Ketelaar (vrijzinnig-democraat), Staalman (antirevolutionair), Hugenholtz (SDAP), L.F. Duymaer van Twist (ARP) en J.B. Verheij (LU). ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 14 december 1903.
79 Immoreel en onzedelijk mogen als synoniemen worden beschouwd. Onzedelijk had destijds betrekking op goed en kwaad. Voor het begrip zedelijkheid, zie Te Velde, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen', 199-213.
80 Zie onder meer: Bosscher, *Koninklijke Marine* I, 13-14; Peer, *Daar komen de Jantjes*, 15 en Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 376, 382-384 en 391. Zowel Bosscher als Schoenmaker zet het woord de eerste maal tussen aanhalingstekens, maar zij besteden verder geen aandacht aan het woord.
81 Op basis van de zoekterm 'kinderwerving' is gezocht in Delpher, de digitale krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek.
82 Joekes in ***VBZO*** (1885-1886), vergadering van 23 oktober 1885, 46-47; *Kijkjes in de marinehuishouding* (Leiden 1872) 23.
83 De term ben ik voor het eerst tegengekomen in *Het Volk* van 2 augustus 1903. In kranten zou daarna steevast over 'de brochure tegen de kinderwerving' gesproken worden, zie 'De sterke man', *Het Volk* 14 oktober 1903.
84 E[llis]., 'Moraliteit en kinderwerving bij de Koninklijke Marine (eene nabetrachting)', *Circulaire Onze Vloot* (maart 1909) 5-12.
85 ***HTK*** *1903-1904*, vergadering 14 december 1903, 913.
86 Idem, 916-917.
87 Een zee-officier, 'Opleidingen bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 5 januari 1904.
88 W.H. Meijer, 'Opleiding bij de marine', *Algemeen Handelsblad* 19 januari 1904.
89 Zie ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 14 december 1903, 897 (Staalman), 918-920 (Ellis)

en 922 (Hugenholtz). Zie ook *HTK 1905-1906*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.34, 'Memorie van Antwoord', 8. Vergelijk de lezing van een zich achter een pseudoniem verschuilende schrijver: Zee-officier, 'Waaraan is 't mislukken van de proef met het werving-stelsel "Jonckheer" te wijten?', *De Amsterdammer* 27 maart 1904. Volgens deze officier was het mislukken te wijten aan het euvel dat Nederlanders zich niet graag onderwerpen aan het militaire gezag.

90 Zie onder meer Meijer, 'De werving bij de zeemacht', twee afleveringen in *Het Anker* van 21 en 28 november 1903 en 'Een veroordeeld stelsel', vier afleveringen in *Het Anker* van 30 september, 7 en 14 oktober, 11 november 1905.

91 Meijer, *Terugblik*, 165.

92 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, circulaire 'De kinderroof voor de Koninkl. Nederl. Marine'. Het artikel verscheen in *Het Volk* van 26 juli 1904 en *Het Anker* van 30 juli 1904.

93 Meijer, 'Een contra-brochure', *Het Volk* 17 januari 1905.

94 Meijer, 'Indrukken uit de Kamer, *Het Anker* 19 december 1903. Zo luidt althans de lezing van Meijer. Vermoedelijk heeft Troelstra deze vraag niet officieel vanaf het spreekgestoelte gesproken, want de *Handelingen* maken nergens melding van deze uitspraak.

95 F.S., *Hoe kan mijn zoon bij de marine komen en wat zijn de vooruitzichten?* Het is niet bekend wie zich achter de initialen F.S. schuilhoudt.

96 Boekbespreking in *Het Nederlandsche Zeewezen*15 november 1904, 350.

97 Circulaire 'Een contra-brochure', bijlage bij *Het Volk* 17 januari 1905. Zie tevens IISG, archief-Meijer, inv.nr. 19.

98 'De werving gaat achteruit', *Het Anker* 28 november 1903.

99 De burgemeesters en commissarissen ontvingen twee circulaires: 'Dienstneming van jongelieden bij de Zeemacht' en 'Inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden', beide aan te treffen in: IISG, archief Meijer, inv.nr. 19.

100 Een bloemlezing van de artikelen uit 1905: 'Regeeringsmisbruik van de school', *Het Volk* 5 augustus; ingezonden brief van J.W.V., 'Kinderwerving', *Het Volk* 19 augustus; ingezonden brief van de Groninger Bestuurdersbond, *Nieuwsblad van het Noorden* 24 augustus; ingezonden brief van G. van Engen, *Nieuwsblad van het Noorden* 30 augustus; ingezonden brief van het schoolhoofd A.H. Gerhard, *Algemeen Handelsblad* 2 september; ingezonden brief van de commies van aanneming te Nijmegen J.M. Noorduyn, 'Verbintenis bij de marine', *Algemeen Handelsblad* 4 september; 'Dienstneming bij de marine', *Algemeen Handelsblad* 5 september; 'Aanwerven van kinderen voor de Nederlandsche Marine', *Leeuwarder Courant* 6 september; 'De werving van jongens bij de marine', *Leeuwarder Courant* 8 september; ingezonden brief van G., 'De marine-circulaire', *De Amsterdammer* 17 september; ingezonden brief van een marine-officier, 'Onze marine', *Haagsche Courant* 18 september; 'De marine-circulaire', *Leeuwarder Courant* 19 september en 'De kinderwerving bij de Marine', *De Moker* 23 september.

101 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over 1895*, 4-6. Vergelijk het artikel 'Indiensttreding en vooruitzichten bij de zeemacht', *Algemeen Handelsblad* 12 november 1895.

102 'De circulaire', *Het Nieuws van den Dag* 23 september 1905.

103 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, krantenknipsels uit *De Bode. Orgaan van den Bond van Nederlandsche Onderwijzers* 25 augustus 1905 en *De Volksonderwijzer. Orgaan van de* ***S.D.O.V.*** 26 augustus 1905.

104 *Het Volk* 8 september 1905 en *Het Anker* 16 september 1905.

105 'De circulaire', *Het Nieuws van den Dag* 23 september 1905.

106 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, 'Aan de hoofden der openbare en bijzondere lagere scholen in Nederland', circulaire van de Matrozenbond.

107 S.D. Köhler in *Stads-editie Haarlem* 26 augustus en 1 september 1905 en reactie van W.H. Meijer, *Stads-Editie Haarlem* 31 augustus 1905. De genoemde krantenartikelen zijn te vinden in IISG, archief Meijer, inv.nr. 19.

108 De uitgeschreven lezing is te vinden in het IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, map 5. Onder hetzelfde inventarisnummer zijn de volgende

circulaires te vinden: 'Aan onze arbeidersjongens en hun ouders' en 'Manifest. Aan de arbeiders van Groningen!', beide in 1905 opgesteld door de Groninger Bestuurdersbond.

109 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, brief van de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging in Nederland aan de hoofden en het personeel van de lagere scholen in Nederland, augustus 1905. Voor citaat, zie *De Nederlandsche regeering als zielverkoopster*, 12.

110 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, *Losse Blaadjes der Vereeniging Het Leger aan het Volk*, circulaire no. 1 'Immoreele Contracten'. Zie verder *Hoerah! Voor de Koninklijke Marine*.

111 Meijer, 'Zij draagt het cachet van zielverkooperij', *Het Anker* 9 mei 1903. Cursiveringen zijn van Meijer zelf.

112 Reactie van Meijer op de ingezonden brief van M. Noordijk, 'Waarom is agitatie tegen de werving van zeemiliciens nuttig en noodzakelijk?', *Het Anker* 30 juli 1904.

113 Meijer, 'Zij draagt het cachet van zielverkooperij', *Het Anker* 9 mei 1903; Meijer, *Terugblik*, 144-145.

114 NIMH, Losse Stukken, inv.nr. 888, manuscript-Raven, hoofdstuk 5, 12.

115 NIMH, VKM, vergelijk inv.nr. V568, *Reglement betreffende de werving van onderofficieren en mindere schepelingen* (Den Haag 1888) en inv. nr. V748, *Reglementen betreffende aanneming en reëngagement van personeel der zeemacht* (Den Haag 1904). Zie tevens het verweer van minister Wentholt, op het gebruik van de term 'werving', ***HTK*** *1911-1912*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Memorie van Antwoord', 31.

116 Geciteerd in Meijer, *Terugblik*, 167.

117 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1900*, 13.

118 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1902*, 8.

119 Geciteerd in Meijer, *Terugblik*, 164.

120 De secretaris van de commissie beweerde overigens het omgekeerde, zie *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1907*, 9-10; *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1908*, 10-15 en *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1909*, 7.

121 Bornebroek, *Een heer in een volkspartij*, 188-192.

122 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1904*, 8 en *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1905*, 6 en 9-12.

123 Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* I, 364. Deze auteur hanteert het jaar 1921 als het einde van de 'kinderwerving'. Over de juistheid van dit jaartal valt te twisten. In 1914 sloot de Kweekschool voor Zeevaart haar deuren als vooropleiding van matrozen, waarmee ook de 'rang' van 'jongen' verdween. Tussen 1914-1921 konden veertien-, vijftien- en zestienjarige jongens evenwel nog steeds worden aangenomen, niet als jongen, maar als leerling-onderofficier. Deze nieuwe opleiding bleek niet te voldoen aan de verwachtingen en werd in 1921 stopgezet. Jongens van zestien jaar en ouder werden sindsdien tot matroos opgeleid in Gorinchem, zie Van Beuzekom, *Van Watergeus tot Schorpioen*, hoofdstuk 6.

124 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1906*, 9 en *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1907*, 4-8.

125 ***HTK*** *1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.30, 'Memorie van Antwoord', 28-29. Deze laatste maatregel was genomen om op termijn de aanneming van kinderen te kunnen staken.

126 ***HTK*** *1910-1911*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Memorie van Antwoord', 40.

127 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1910*, 1-2.

128 ***HTK*** *1905-1906*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.34, 'Memorie van Toelichting', 22-23. De maatregel ging in op 18 september 1905.

129 A.W. Michels, 'De impotentie van een stelsel', *Het Volk* 6 september 1906. Zie tevens: 'Ontslag op verzoek', *Het Anker* 19 mei 1906.

130 'Remmen', *Het Anker* 28 juli 1906. Citaat is afkomstig uit ***HTK*** *1906-1907*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.35, 'Memorie van Toelichting', 43.

131 Cohen Stuart, *De Nederlandsche Zeemacht van 1889-1915*, 246.

132 ***HTK*** *1906-1907*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.35, 'Memorie van Toelichting', 43.

133 Michels, 'De impotentie van een stelsel', *Het Volk* 6 september 1906.

134 Ibidem.

135 Ingezonden brief van W.J. Cohen Stuart,

'Ontslag op verzoek van Marine-Personeel', *Algemeen Handelsblad* 1 december 1913.

136 [Verstegen], 'Ontslag op verzoek en nog wat', *Het Anker* 1 december 1906.

137 Teitler, 'Zeevarenden', 106.

138 Quant, *Het huidige marinevraagstuk*, 31.

139 *Verslag Kweekschool voor Zeevaart over het jaar 1914*, 3. Zie tevens de brochure *Kweekschool voor Zeevaart te Leiden. Opleiding van leerlingen-onderofficier bij de Koninklijke Marine*.

140 Circulaire *Aanneming van matrozen met kort dienstverband (matrozen K.D.)* (z.p. z.j.).

HOOFDSTUK 6

1 Meijer, 'Het Ellis Tijdperk' in: *Gedenkboek* ***ABvNMM***, 71.

2 Ingezonden brief 'Misstanden', *De Standaard* 26 november 1900.

3 Voor het verloop van deze zaak, zie onder meer 'Hospitaal te Willemsoord', *Het Volksdagblad* 10 mei 1901; 'Beleediging van militaire autoriteiten', *Algemeen Handelsblad* 25 september 1901; 'In hooger beroep', *De Telegraaf* 2 oktober 1901 en 'Beleediging', *Het Volk* 22 maart 1902.

4 'Hospitaalzaak', *Het Anker* 5 april 1902.

5 In de volksmond werd ook wel gesproken over de Mariniersbond, niet te verwarren met de in 1905 opgerichte Algemeene Mariniersbond.

6 ***HTK*** *1901-1902*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Voorlopig Verslag', 10.

7 Swarte, *Spreekpunt 1971*, 35; Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 669-670, 673 en 677.

8 J.A. Eigeman, 'Vereenigingen van ambtenaren en militairen', *Onze Eeuw* 10-III (1910) 125-165, aldaar 127. Ook Eigeman onderscheidde drie bezwaren tegen het bestaan van militaire verenigingen. De formulering wijkt echter af van de hier in dit hoofdstuk genoemde bezwaren.

9 NL-HaNA, Collectie Röell, toegangsnr. 2.21.315, inv.nr. 72, nota van minister J.A. Röell (1900).

10 *Reglement van krijgstucht*, artikel 1, afgedrukt in: *Militaire wetten*, 43.

11 'Vereenigingsrecht van militairen en burgerlijke ambtenaren', *De Tijd* 20 november 1907.

12 ***HTK*** *1901-1902*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Voorlopig Verslag', 10.

13 J.N. Bruijn, 'Militaire bonden in verband met de artikelen 8 en 9 der Grondwet en de bepalingen der Wet op het recht van vereeniging en vergadering', *De Militaire Spectator* 80 (1911) 196-206, aldaar 204.

14 X.Y., 'Pleidooi voor vereeniging', *Marineblad* 25 (1910-1911) 873-874.

15 L.J. Quant, 'Pleidooi tegen vereeniging', *Marineblad* 26 (1911-1912) 33-36.

16 H.J. Albarda, 'Eene waarschuwing', *Marineblad* 26 (1911-1912) 158.

17 Eigeman, 'Vereenigingen van ambtenaren en militairen', 128.

18 NL-HaNA, Verenigingenregister, 2.09.12.01, inv.nr. 14624, nota van de minister van Marine [J. Wentholt] aan de Minister van Justitie [A.P.L. Nelissen], 6 januari 1910, 21.

19 Walton, *Social history of the Royal Navy* II, 217-262 en 340-351.

20 In het *Jaarboekje voor 1904*, 46, stond artikel 75 van de *Instructie voor de commandeerende officieren* afgedrukt, dat luidde: 'Hij [de commandant] is verplicht om in alles de belangen van zijn ondergeschikten te behartigen. Hij is gehouden, om, wanneer eenig schepeling langs hierarchischen weg den wensch te kennen geeft hem zijn belangen persoonlijk voor te dragen, dien schepeling aan te hooren.' Vergelijk NIMH, VKM, inv. nr. 567 (1), *Instructie voor de commandeerende officieren van Hr.Ms. oorlogsschepen* (Den Haag 1898), artikel 71.

21 Zie onder meer Koch, *Koning Willem I*, 285.

22 Eigeman, 'Vereenigingen van ambtenaren en militairen', 158.

23 Ingezonden brief van J. van der Elst (oud-zeeofficier), 'De tactiek der sociaal-democratische partij tegenover onze Marine', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2 oktober 1904 en ingezonden brief van X., 'Marinezaken in de Kamer', *De Nieuwe Courant* 4 oktober 1904.

24 Van der Elst, 'De tactiek der sociaal-democratische partij, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2 oktober 1904; X., 'Marinezaken in de Kamer', *De Nieuwe Courant* 4 oktober 1904 en Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904.

25 Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904.
26 Een zee-officier, 'Opleidingen bij de marine', *Algemeen Handelsblad* 5 januari 1904.
27 Ingezonden brief van C., *Het Vaderland* 22 juni 1903.
28 Voor citaten, zie 'De revolutiegeest in onze vloot', *De Maasbode* 10 februari 1904 en Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904.
29 Vergelijk de statuten afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant*, 22-23 augustus 1897 en 9-10 juli 1899.
30 Volgens historicus R. Dekker was het aantal verenigingen dat koninklijke goedkeuring aanvroeg hoog. Tussen 1855 en 1915 groeide dit aantal van minder dan 200 per jaar tot meer dan 2000. De cijfers laten iets zien van de grote waarde die in deze periode aan het verschijnsel vereniging werd gehecht. Zie Dekker, 'De Middernachtzending', 109.
31 *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden* (1855), nr. 32, artikel 2-3 en 7. De wetgever noemde daarbij drie concrete voorbeelden. In de eerste plaats wees deze op verenigingen die zich expliciet tot doel hadden gesteld ongehoorzaamheid aan of overtreding van de wet te bevorderen. In de tweede plaats noemde zij verenigingen die zorgden voor 'aanranding of bederf der goede zeden'. Ten slotte werden ook verenigingen uitgesloten die tot doel hadden anderen in de uitoefening van hun rechten te belemmeren.
32 M. van Tielhof, 'Inleiding' bij de Database erkende verenigingen, 1855-1903, raadpleegbaar via http://resources.huygens.knaw.nl/erkendeverenigingen/gids/inleiding/inleiding, laatst bezocht op 6 januari 2021.
33 IISG, archief ANDB, inv.nr. 3049-23, brief van A.W. Michels aan het Dagelijks Bestuur van de ANDB, 25 september 1904.
34 Statuten afgedrukt in de *Nederlandsche Staatscourant* 31 mei 1900.
35 NL-HaNA, Collectie Röell, 2.21.315, inv.nr. 72, brief van minister J.A. Röell aan de tijdelijke voorzitter van de Raad van Ministers, 1 juni 1900.
36 Idem, nota betreffende de te volgen procedure bij het verlenen van koninklijke goedkeuring aan militaire belangenverenigingen, 6.
37 Vergelijk de statuten van de Matrozenbond en de Bond van Korporaals en Mariniers in de *Nederlandsche Staatscourant* respectievelijk 9-10 juli 1899 en 31 mei 1900.
38 NL-HaNA, Collectie Röell, 2.21.315, inv.nr. 72, nota, 2.
39 In 1901 zou Röells opvolger Kruys precies hetzelfde voorval in de Tweede Kamer aanhalen, zie daarvoor ***HTK*** *1901-1902*, vergadering van 20 december 1901, 769.
40 Ds. A. de Koe was hervormd predikant te Den Helder. In een van zijn preken, gehouden in april 1899, had deze predikant het marinepersoneel karakterloosheid verweten, een opmerking die onrust had veroorzaakt onder de zeeofficieren. Zie daarvoor de door De Koe opgestelde brochure *'n Preek en wat er van kwam*.
41 NL-HaNA, Collectie Röell, 2.21.315, inv.nr. 72, nota, 5.
42 De notulen van de ministerraad bevatten in deze tijd alleen een opsomming van genomen besluiten en geen weergave van de beraadslagingen.
43 NL-HaNA, Collectie Röell, 2.21.315, inv.nr. 72, brief van P.W.A. Cort van der Linden aan J.A. Röell, zonder datum.
44 Idem, nota, 5-6 en 7-8.
45 Idem, brief van W.H. de Beaufort aan J.A. Röell, zonder datum.
46 ***HTK*** *1901-1902*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.35, 'Memorie van Antwoord', 26.
47 ***HTK*** *1901-1902*, zitting van 20 december 1901, 760.
48 Meijer, *Terugblik*, 155.
49 NL-HaNA, Geheim verbaal Minister van Justitie, inv.nr. 6604, indices voor de jaren 1903 en 1904 op het trefwoord 'vereenigingen'. De minister van Justitie correspondeerde ook regelmatig met de procureur-generaal van het Amsterdamse OM over deze thematiek.
50 *Weekblad van het Recht* 28 augustus 1903.
51 Eskes, *Repressie van politieke bewegingen*, 55-60. Eskes gaat in zijn rechtshistorische studie uitvoerig in op de vervallenverklaring van de rechtspersoonlijkheid als repressiemiddel en gebruikt de Matrozenbond daarbij als voorbeeld.

52 Charité, *De Sociaal-Democratische Bond*, 94-98.
53 *Weekblad van het Recht* 28 augustus 1903.
54 Eskes, *Repressie van politieke bewegingen*, 57-58.
55 'De Matrozenbond', *Algemeen Handelsblad* 4 februari 1904.
56 *Weekblad van het Recht* 15 april 1904.
57 Letterlijk luidde de passage: 'Laten de kameraden dit bedenken, dat zij, indien zij geroepen worden in deze [stakingsstrijd] op te treden, komen te staan tegenover medestrijders voor betere levensomstandigheden, tegenover vaders van kinderen, hoofden van gezinnen, die den bitteren strijd om het bestaan voerend, trachten een stuk brood voor vrouw en kinderen te veroveren uit de klauwen van het veelhoofdig monster onzer samenleving, wat maakt dat de arbeider nog minder is dan een slaaf. En wanneer de kameraden dit bedenken, laten zij dan bedenken wat hun in kritieke oogenblikken te doen staat.' Zie 'De staking der transport-arbeiders', *Het Anker* 31 januari 1903.
58 Meijer, *Terugblik*, 157-158.
59 Eskes, *Repressie van politieke bewegingen*, 59-60. Zie ook *Weekblad van het Recht* 16 november 1904.
60 J.A. van Hamel, 'Strafrecht tegen gemeenschappen', *Tijdschrift voor het Strafrecht* 17 (1905) 163-196, aldaar 175. Ook geciteerd bij Meijer, *Terugblik*, 158.
61 'Eene zonderlinge procedure', *Weekblad van het Recht* 23 november 1904.
62 'De revolutiegeest in onze vloot', *De Maasbode* 10 februari 1904. De zienswijze is niet aantoonbaar vanuit het geheim verbaal archief van de minister van Justitie. De betreffende stukken zijn in de loop van de tijd vernietigd.
63 NL-HaNA, Geheim verbaal Ministerie van Justitie, toegangsnr. 2.09.05, inv.nr. 6516, brief van de Minister van Marine [A.G. Ellis] aan de Minister van Justitie [J.A. Loeff], 8 februari 1904.
64 Idem, brief van Loeff aan Ellis, 18 april 1904.
65 Ibidem.
66 ***HTK*** *1905-1906*, vergadering van 15 december 1905, 714.
67 ***HTK*** *1905-1906*, vergadering van 26 september 1905, 54.
68 ***HTK*** *1905-1906*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.34, 'Memorie van Antwoord', 17.
69 NL-HaNA, Justitie/Verenigingenregister, 2.09.12.01, inv.nr. 14624, brief van het hoofdbestuur van de Bond voor Minder Marine-Personeel aan koningin Wilhelmina, 18 februari 1909.
70 Idem, brief van J. Wentholt aan A.P.L. Nelissen met bijbehorende bijlage, 6 januari 1910.
71 Idem, brief van Nelissen aan Wentholt, 7 januari 1910.
72 Idem, brief van Wentholt aan de secretaris-generaal, 1 februari 1910.
73 Idem, brief van Nelissen (?) aan het bestuur van de BVMMP, 2 maart 1910.
74 Idem, brief van minister Th. Heemskerk (Justitie) aan H. Bijleveld (Marine), 26 juli 1919.
75 Blom, *De muiterij op De Zeven Provinciën*, 103-126; Eskes, *Repressie van politieke bewegingen*, 115-118.
76 G.A.M. Beekelaar, 'Ellis, Abraham George' in: ***BWN*** VI, raadpleegbaar via http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/ellis, laatst bezocht op 23 december 2020.
77 Spotprent in *Zondagsblad Het Volk* 5 juli 1903.
78 Voor een overzicht, zie Van 't Haaf en Klaassen, *Gedenkboek*, 74, stamboeknr. 261.
79 Het verband tussen zijn eerdere optreden en zijn benoeming tot minister is al eerder opgemerkt, zie daarvoor Beekelaar, 'Ellis'; Van der Peet, 'Een moksiwatra als minister' en Boos, 'Surinaamse socialistenvreter'.
80 'De nieuwe minister van Marine', *Algemeen Handelsblad* 14 maart 1903.
81 Citaat uit het *Algemeen Handelsblad*, aangehaald in de rubriek 'Uit de pers', *Het Vaderland* 27 juni 1903. Beide citaten zijn als zodanig niet terug te vinden in de *Handelingen*. Letterlijk zei de minister: 'Wanneer de geachte afgevaardigde uit Veghel mij vraagt: hoe de Minister staat tegenover den Matrozenbond, dan antwoordt hij: heel sterk (...).' Zie ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 23 juni 1903, 1294. In de negentiende en vroege twintigste eeuw gaf de krant vaak een letterlijk verslag van het Tweede Kamerdebat, terwijl de *Handelingen* daarentegen een gekuiste en gecorrigeerde versie bevatte.

82 ***HTK** 1903-1904*, vergadering van 23 juni 1903, 1294.

83 Koch, *Kuyper*, 468; Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 513-515.

84 Verstegen, 'De actie der transport-arbeiders', *Het Anker* 31 januari 1903.

85 'Juichen', *Het Anker* 14 februari 1903.

86 A.W. Michels, 'Uit woelige dagen' in: *Gedenkboek **ABvNMM***, 64-70, aldaar 68.

87 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 134, manifest van het Comité van Verweer, 24 februari 1903.

88 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 34-35. Er bestaat reden om te twijfelen aan de lezing die Verstegen in 1907 gaf. Wie kennis neemt van zijn bijdragen in *Het Anker* krijgt niet de indruk dat het om een 'vergissing' ging, wel dat Verstegen op eigen houtje handelde. Zie onder andere: 'Vergadering van landelijke bonden in het gebouw v/d A.N.D.B.', *Het Anker* 28 februari 1903 en 'De Bond erkend?', *Het Anker* 7 maart 1903. De Matrozenbond werd gedwongen publiekelijk afstand te nemen van het Comité van Verweer.

89 'Tucht ondermijnen', *Het Anker* 14 maart 1903.

90 Vergelijk 'De krijgstucht bij de Marine en de Matrozenbond', *Algemeen Handelsblad* 18 maart 1903 en de ingezonden stukken van respectievelijk A.G.A. Verstegen en W.H. Meijer, *Algemeen Handelsblad* respectievelijk 26 en 27 maart 1903.

91 *Een leven in dienst van de Marine*, 86.

92 Michels, 'Uit woelige dagen', 68. Michels schreef: 'Zoo we zien, had feitelijk de motie in zoover weinig zin, dat slechts 60 van de zooveel maal honderd man haar aannamen, waarvan voor het grootste deel misschien op het juiste oogenblik niet eens te rekenen viel ook. Toch heeft de motie dit voordeel gehad, dat het den geest onder het matrozenpersoneel juist weergaf, dat ze èn de arbeiders èn de autoriteiten liet zien, wat er omging in de hoofden der marine-schepelingen.'

93 Meijer, *Terugblik*, 140-141.

94 ***HTK** 1912-1913*, vergadering van 30 januari 1913, 2141.

95 'Minister Ellis', *Algemeen Handelsblad* 16 maart 1903.

96 Geciteerd naar 'De krijgstucht bij de Marine en de Matrozenbond', *Algemeen Handelsblad* 26 maart 1903.

97 'De heer Staalman en de toestand', *De Telegraaf* 16 februari 1903.

98 Koch, *Kuyper*, 470-472 en Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 515-516.

99 Ingezonden brief van een zeeofficier, 'De Algemeene Bond voor Nederlandsche Marinematrozen', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 30 maart 1902.

100 Enkele voorbeelden: 'De krijgstucht bij de marine', *Algemeen Handelsblad* 18 maart 1903; ingezonden brief van Monitor, 'Ons zeevolk', *Algemeen Handelsblad* 23 maart 1903 en Een zee-officier, 'Opleidingen bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 5 januari 1904.

101 Ingezonden brief van C., 'De Matrozen-Bond', *Het Vaderland* 22 juni 1903.

102 'Ons orgaan en onze Bond', *Het Anker* 8 november 1902.

103 'De Curaçaosche stationsorder', *Het Anker* 2 augustus 1902.

104 [Verstegen], 'De verbodsorder van Het Anker', *Het Anker* 13 december 1902. Zie ook: Verstegen, 'Uit 'n tien jarig leven', 29-30.

105 Berichtje in *Het Anker* van 13 december 1902.

106 ***HTK** 1904-1905*, vergadering van 16 december 1904, 758.

107 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 34 en Meijer, *Terugblik*, 138.

108 'De nieuwe koers', *Het Anker* 13 juni 1903. Zie ook Meijer, *Terugblik*, 138.

109 [Meijer], 'Een beteekenisvolle vergadering en een verstandig besluit', *Het Anker* 23 april 1904.

110 'Verslag van de buitengewone Algem. Vergadering van den ABVNMM op zondag 17 april', *Het Anker* 23 april 1904. Zie teven Meijers beschouwingen in *Terugblik*, 147-149. De 'truc' was ook in de pers bekend: 'Matrozenbond', *Algemeen Handelsblad* 18 april 1904.

111 Zie *Correspondentieblad **ABvNMM*** 1 februari 1905.

112 Formeel was de commandant der zeemacht in Nederlands-Indië geen verantwoording schuldig aan de minister van Marine, maar aan de minister van Koloniën. Daarnaast beschikte de minister niet over de bevoegdheid lectuur aan boord te verbieden, dat was

de verantwoordelijkheid van een commandant van een schip, een eskadercommandant of de vlootvoogd. Naar aanleiding van een vraag van Hugenholtz, gaf Ellis in het Tweede Kamerdebat van 28 september 1904 te kennen dat hij in mei 1904 de commandant van Oost-Indië A.P. Tadema om inlichtingen had gevraagd over het al dan niet bestaan van beperkende bepalingen ten aanzien van *Het Anker*. Indien het antwoord ontkennend luidde, werd hij verzocht met het oog op uniformiteit alsnog een verbod uit te vaardigen. Tadema bleek echter al zelfstandig een verbod te hebben uitgevaardigd. Zie ***HTK*** *1904-1905*, vergaderingen van 27 en 28 september 1904, 68. Vergelijk tevens het artikel 'Leugenachtig', *Het Anker* 2 juli 1904.

113 Meijer, *Terugblik*, 138 en 147-148.

114 Verslag van het huishoudelijke gedeelte van de jaarvergadering, gehouden op 6 januari 1907. Dit verslag is opgenomen in het *Verslag betreffende de redactie van "Het Anker" over 1906* (z.p. [1906]).

115 Zie de verschillende jaarverslagen van de redactie en administratie van *Het Anker*, 1905-1914.

116 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, kopie van een brief van Ellis aan de directeur en commandant te Willemsoord, 13 oktober 1904.

117 Verstegen, 'Uit 'n tienjarig leven', 40.

118 IISG, archief Meijer, inv.nr. 14, brief van Stijnman aan Meijer, 22 september 1903.

119 *Dagblad voor Den Helder en Hollandsch Noorderkwartier* geciteerd in 'Een liberaal oordeel', *Het Anker* 23 april 1904.

120 Verslag van de jaarvergadering, *Het Anker* 1 februari 1902.

121 K. Prins, 'Reorganisatie en wijziging van tactiek', *Het Anker* 7 september 1901.

122 Meijer, 'Tot afscheid', *Het Anker* 5 mei 1906.

123 Meijer, *Terugblik*, 159.

124 IISG, archief Meijer, inv.nr. 19, afdruk van circulaire 'Voorschriften hoe te handelen als door de post brieven of pakketten worden aan boord gebracht van verdachten inhoud, in verband met de verbodsbepaling, Circulaire nr. 209', 17 september 1904.

125 ***HTK*** *1904-1905*, vergadering van 28 september 1904, 68.

126 Carew, *The lower deck of the Royal Navy, 1900-39*, 14-16.

127 ***HTK*** *1913-1914*, vergadering van 22 januari 1914, 1375.

128 'Loos alarm', *Het Anker* 21 februari 1914.

HOOFDSTUK 7

1 Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 386.

2 *Vereenigt u!*, 25.

3 Michels, 'Een roode vloot?', *De Telegraaf* 6 oktober 1912.

4 Van Roon, *Lotgevallen*, 173.

5 Koornneef e.a., *Een brug tussen krijgsmacht en samenleving*, 14-20.Vergelijk Goossens, *Geestelijke verzorging*, 12-18.

6 J.G.U. Schoch, 'Mededeelingen en beschouwingen over de voorziening in de geestelijke behoeften van leger en vloot', *Christelijk Militair Blad* 4 (1903-1904) 5-17, aldaar 9. Vergelijk Claus, 'Variis modis bene fit', 18-19.

7 Hoekstra, *Het hart van de natie*, 7-13.

8 Enkele studies waarin de zedelijke verheffing meer of minder expliciet aan de orde komt, zijn: De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt*; Janse, *De afschaffers* en Smit, *De volksverheffers*.

9 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 176-180; Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 210-214 en Koch, *Kuyper*, 443.

10 Te Velde, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen', 199-200 en 203.

11 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 179. Voor de ontwikkeling van de orthodox-protestanten, zie Houkes, *Christelijke vaderlanders*. Voor de liberalen, zie Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef* en Te Velde, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen', 200-203.

12 Rigthart, 'Moraliseringsoffensief in Nederland', 194-208.

13 Langley, *Social reform in the United States Navy*, 43-67; Kverndal, *Seamen's missions* en Conley, *From Jack Tar to Union Jack*, 68-72. Blake heeft twee studies gewijd aan de rol die evangelicalen speelden binnen de Britse marine, zie *Evangelicals in the Royal Navy* en *Religion in the British Navy*.

14 Conley, *From Jack Tar to Union Jack* (disserta-

tie), hoofdstuk 2 en 3. Zie tevens *Temperance Work in the Royal Navy*.

15 De relatie tussen deze verenigingen en de krijgsmacht verdient nadere bestudering. Een goede aanzet voor verder onderzoek biedt de masterscriptie van Damen, *Drinken, loten en verder drinken*.

16 *Verslag van het eerste Christelijk Congres tegen het Alcoholisme*, 215-249.

17 Van Munster, *Met zegen bekroond*, 54-57. Voor een algemene schets over deze vereniging, zie Dekker, 'De Middernachtzending', 109-113.

18 'De opening van het Zeemanshuisje te Den Helder', *De Middernachtzendeling* 18 (1910) 4. Eigenlijk paste de stichting van een zeemanshuis niet bij de werkwijze van de vereniging. Doorgaans bestonden de activiteiten hoofdzakelijk uit het nachtelijk posten bij bordelen, met het doel potentiële bordeelklanten van hun zondige plannen af te brengen. De nood van het ontbreken van een goed alternatief waar schepelingen 's nachts konden verblijven gold als de belangrijkste rechtvaardiging voor de stichting van een zeemanshuis. Ook op deze manier droeg de vereniging immers haar steentje bij aan de prostitutiebestrijding.

19 *Ons Program*, 5.

20 Van Roon, *Lotgevallen*, 178-179.

21 *Ons Program*, 318. Het is opvallend dat in *Ons Program* vrijwel geen onderscheid wordt gemaakt tussen soldaten en schepelingen.

22 Ibidem.

23 Woldring, 'De sociale kwestie – meer dan een emancipatiestrijd', 123-124 en 128-131.

24 Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*, 9 en 11. Zie ook De Bruijn, 'Partij of beginsel', 53.

25 Ouwerkerk, *Het optreden van Andries Popke Staalman*, 13-14.

26 ***HTK*** *1893-1894*, vergadering van 15 december 1894, 544.

27 ***HTK*** *1893-1894*, vergadering van 17 december 1894, 559 en 564-565. Zie ook 'Uit de Tweede Kamer', bijblad bij *Het Maandblad Getuigen en Redden* 17-1 (1 januari 1895) 9-12.

28 De Bruijn, 'Partij of beginsel?', 53; Janssens, 'De strijd moet langs dit kabinet voorbij gaan', 25-29; Hoekstra, *Het hart van de natie*, 180-183 en Koch, *Kuyper*, 439-445. Bij Koch zijn de citaten van Kuyper te vinden. Zie ook Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 509-525.

29 Vgl. de brochure van Donner, *De roeping der christenen tegenover leger en vloot*.

30 ***HTK*** *1906-1907*, vergadering van 15 december 1906, 1010. Vergelijk de bijdrage van het christen-historische Kamerlid J. Schokking, die vergelijkbare woorden gebruikte, zie daarvoor ***HTK*** *1907-1908*, vergadering van 6 december 1907, 916.

31 Ingezonden brief van J.C.S. Schokking, 'Onze marine', *De Nieuwe Courant* 13 januari 1909. De auteur had enige tijd zitting in de gemeenteraad van Den Helder namens de ARP.

32 J.C.S. Schokking, 'Is de koers juist?', *Marineblad 27* (1912-1913) 1199-1203. Vergelijk Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 387.

33 Schokking, 'Is de koers juist?', 1202-1203.

34 Zie bijvoorbeeld de bijdragen van W.M., 'De zedelijkheidsbepaling', *Het Anker* 8 oktober 1910 en [Verstegen], 'Afgewezen', *Het Anker* 13 mei 1911.

35 'Christelijke beginselen op de vloot', *De Waarheidsvriend* 17 december 1909. Hoewel er geen naam onder het artikel vermeld staat, is het aannemelijk dat Duymaer van Twist de auteur ervan is, gezien zijn redactionele betrokkenheid bij *De Waarheidsvriend*. Dat geldt ook voor de verwijzing in de volgende twee noten.

36 'Aan wien de schuld?', *De Waarheidsvriend* 26 april 1912.

37 'Ons vlootvolk', *De Waarheidsvriend* 27 maart 1914.

38 Sepp, *Uit het predikantenleven van vroegere tijden*, 73-75 en 91. Zie tevens een ongedateerd krantenartikel, getiteld 'Aan wal en buitengaats' deel II in: NL-HaNA, Van der Voort van Zijp, 2.21.281.11, inv.nr. 10.

39 Schutte, 'Nederland in 1848', 20. Zie ook Schutte en Kuiper, 'Om de beveiliging van den christelijken grondslag van ons staatsleven', 8-10.

40 Goossens, 'De geestelijke verzorging', 10.

41 *Reglement van krijgstucht*, afgedrukt in: *Militaire wetten voor het krijgsvolk te water*, artikel 2.

42 Voor de situatie bij het leger, zie Claus, 'Variis modis bene fit', 15-18.

43 NIMH, VKM, inv.nr. V433, *Reglement op de inwendige dienst aan boord van Zr. Ms. Oorlogschepen* (Den Haag 1871), artikel 6. Zie ook Chambon, *Marinegewoonten en -gebruiken*, 85.

44 HSM, handschriftencollectie, J.B. van de Craats, 'Beknopte aantekeningen, betrekking hebbende op de reis, gedaan door Hr. Ms. "Gelderland" en welke in zich sluit den overvoer van president Paul Kruger van Lorenço Marques naar Marseille', 5.

45 Uit de negentiende eeuw zijn een viertal prekenbundels bekend die aan boord van de marineschepen werden gebruikt: Meeuse, *Godsdienstig handboek* (1821); Van Balen Blanken, *Leerredenen* (1846) en Dyserinck, *Godsdienstige overwegingen* (1868-1869). Van de hand van H.S. Balsem verscheen ook een prekenbundel, maar hiervan is geen exemplaar bewaard gebleven.

46 Zie bijvoorbeeld de discussie in het *Marineblad*: Nautilus, 'De godsdienstoefeningen aan boord van onze oorlogsschepen', *Marineblad* 16 (1901-1902) 684-697; J. van Wassenaer van Catwijck, 'De godsdienstoefening aan boord van onze oorlogsschepen', *Marineblad* 17 (1902-1903) 78-82 en 408-409; Nautilus, 'Een napraatje over de kwestie: "Godsdienstoefeningen aan boord"', *Marineblad* 17 (1902-1903) 135-138 en F.H. Staverman, 'De godsdienstoefening aan boord van onze oorlogsschepen', *Marineblad* 17 (1902-1903) 170-174.

47 NL-HaNA, Ministerie van Marine, 2.12.01, inv.nr. 2736, verbaal van 9 mei 1899, diverse rapporten betreffende het houden van godsdienstoefeningen aan boord.

48 ***HTK*** *1897-1898*, vergadering van 3 mei 1898, 782.

49 ***HTK*** *1898-1899*, vergadering van 17 december 1898, 599-601 en 603.

50 Staverman, 'De godsdienstoefening aan boord van onze oorlogsschepen', 173. Vergelijk de zienswijze van Nautilus, 'De godsdienstoefening aan boord'.

51 Vergelijk ***HTK*** *1903-1904*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.34, 'Voorlopig Verslag', 3; ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 14 december 1903, 907.

52 ***HTK*** *1903-1904*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.35, 'Memorie van Antwoord', 19.

53 ***HTK*** *1909-1910*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.28, 'Voorlopig verslag', 12.

54 ***HTK*** *1909-1910*, vergadering van 7 december 1909, 740.

55 ***HTK*** *1903-1904*, vergadering van 14 december 1903, 907.

56 ***HTK*** *1909-1910*, vergadering van 3 december 1909, 680 en 683.

57 Brief van de NCOV aan de minister van Marine, 20 oktober 1905, afgedrukt in *Christelijk Militair Blad* 6 (1905-1906) 226-229 en het bericht in de rubriek 'Verenigingsnieuws', *Christelijk Militair Blad* 6 (1905-1906) 153-156. Vergelijk Goossens, 'De geestelijke verzorging bij de Koninklijke Marine', 10-12.

58 Brief van de NCOV aan de minister van Marine, afgedrukt in *Christelijk Militair Blad* 6 (1905-1906) 226-229.

59 [Meijer], 'De marine-dominé', *Het Anker* 9 september 1905. Cursiveringen zijn origineel.

60 [Meijer], 'Bekeeringswerk', *Het Anker* 5 augustus 1905.

61 ***HTK*** *1904-1905*, vergadering van 16 december 1904, 749-750.

62 J. Keulen, 'De jongste marine-circulaire', *De Zondagsbode* 5 augustus 1906.

63 Warners, 'Geestelijke verzorging', 278 en de brief van Cohen Stuart aan de verschillende kerkgenootschappen, zoals afgedrukt in *De Zondagsbode* 8 juli 1906.

64 L.F. van Duymaer Twist, 'De marine-circulaire', *Christelijk Militair Blad* 7 (1906-1907) 3-8.

65 ***HEK*** *1909-1910*, vergadering van 7 februari 1910, 358 en 'Brief aan den heer Minister van Marine', *Christelijk Militair Blad* 10-4 (1909-1910) 28-30.

66 *Jaarboek Koninklijke Marine 1909-1910*, 137.

67 'De marine-dominé', *Het Anker* 16 juli 1910.

68 Ph.M. Bosscher, 'Isaäc van den Bosch (1852-1932)' in: ***BWN*** I (Den Haag 1979), raadpleegbaar via http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/boschi, laatst bezocht op 15 oktober 2018 en Harinck, 'Via veldprediker naar legerpredikant', 111-115.

69 ***HTK*** *1910-1911*, vergadering van 20 december 1910, 1254.

70 Spotprent van Albert Hahn in *De Notenkraker* 30 oktober 1910.

71 ***HTK*** *1910-1911*, vergadering van 20 december 1910, 1286.

72 Spotprent van Louis Raemaekers in *De Telegraaf* (avondblad) 5 november 1910.

73 [Michels], 'Geestelijke verzorging', *Correspondentieblad* ***BvMMP***, 1 april 1912.

74 De redacteur van *Het Anker* besprak in de rubriek 'Pers en polemiek' het commentaar in de christelijke pers. Vergelijk de bijdragen 'Geestelijke verzorging', *Het Anker* 27 april, 4 mei, 11 mei en 25 mei 1912.

75 Kuyper doelde op de acties inzake de passagiersregeling, zie volgende paragraaf.

76 Abraham Kuyper, 'Het hoofdbestuur van den Bond', *De Heraut* 5 mei 1912.

77 Colijn geciteerd in Goossens, 'De geestelijke verzorging bij de Koninklijke Marine', 12.

78 ***HTK*** *1912-1913*, zitting van 28 januari 1913, 2067.

79 'Wordt de vloot-predikant gewenscht?', *De Tijd* 9 april 1912.

80 *Nieuwe Haarlemsche Courant* geciteerd in de rubriek 'Pers en polemiek', *Het Anker* 27 april 1912.

81 H.J. Albarda, 'Eene waarschuwing', *Marineblad* 26 (1911-1912) 158 en 'Een bedenkelijk verschijnsel, *Algemeen Handelsblad* 26 april 1911.

82 'Geestelijke verzorging', *Correspondentieblad* ***BvMMP*** 1 juni 1912.

83 Delen van deze paragraaf zijn eerder gepubliceerd in het *Marineblad*, onder de titel 'Een stempel van zedelijke minderwaardigheid'.

84 Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 184-185. Militair-geneeskundigen zochten daarmee aansluiting bij de beweging van de hygiënisten, die allerlei medische statistieken gingen bijhouden en de volksgezondheid in cijfers trachtten uit te drukken, zie daarvoor Houwaart, 'Medische statistiek', 19-45.

85 Van Deinse, *Het vraagstuk der venerische ziekten*, 7-9. Verder worden cijfers vermeld in: Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 184 en Van Bergen, *Pro patria et patienti*, 107. In de cijfers waren zowel nieuwe ziektegevallen als recidieven opgenomen.

86 Van Deinse, *Het vraagstuk*, 11-12.

87 Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie*, 37-39 en Mooij, *Besmettingsangst*, 105. Vergelijk verder Van Deinse, *Het vraagstuk der venerische ziekten*, 16.

88 B.L. van Albada, 'Naar aanleiding van de zedelijkheid bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 9 februari 1909.

89 Klosser, *Scheepsgezondheidsleer* II, 124.

90 Mooij, *Besmettingsangst*, 38-40; Haneveld en Van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken*, 185; Van Bergen, *Pro Patria et Patienti*, 107.

91 Van Deventer, *Een ernstig woord aan onze jeugdige zeelieden*. Het gaat hier om de tweede druk uit 1909. Oorspronkelijk verscheen de brochure in 1904.

92 Van Deinse, *Het vraagstuk*, 77-78.

93 Mooij, *Besmettingsangst*, 105-107. Zie ***HTK*** *1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.30, 'Memorie van Antwoord', 26.

94 Van Deinse, *Het vraagstuk*, 75-76.

95 Idem, 84.

96 'Een getuigenis', *Het Anker* 5 september 1908. Vergelijk 'Rijkszedelijkheid', *Het Volk* 8 september 1908.

97 'Een modderpoel', *Het Anker* 27 april 1907. Vergelijk 'Westersche beschaving', *Het Volk* 9 mei 1907. Het is merkwaardig dat *Het Volk* vrijwel direct verslag deed van beide zeer negatief getoonzette berichten uit *Het Anker*, terwijl andere kranten het nieuws niet eens vermeldden. Omgekeerd berichtten de kranten wel dat de mariniers 'veel eer' inbrachten tijdens de viering van de 300e geboortedag van Michiel de Ruyter. Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag* 15 juni 1907.

98 Vergelijk ***HTK*** *1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.29, 'Voorlopig Verslag', 9-10 en *Bijlagen* ***HTK*** *1908-1909*, Kamerstuknr. 2.VI.30, 'Memorie van Antwoord', 25-27.

99 ***HTK*** *1908-1909*, vergadering van 9 december 1908, 1058-1061.

100 ***HTK*** *1907-1908*, vergadering van 6 december 1907, 901. Deze uitspraak deed Duymaer van Twist al in 1907.

101 ***HTK*** *1908-1909*, vergadering van 10 december 1908, 1106.

102 Gegevens ontleend aan het lemma op www.parlement.com, laatst bezocht op 23 oktober 2018.

103 ***HTK** 1908-1909*, vergadering van 10 december 1908, 1104.

104 Idem, 1104 en 1106.

105 ***HTK** 1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.30, 'Memorie van Antwoord', 26.

106 NIMH, VKM, inv.nr. V414, *Instructie voor de commandeerende officieren van Hr. Ms. oorlogsschepen* (Den Haag 1908-1914), 220-222 (aanvullingsblad nr. 4). Zie tevens Van Deinse, *Het vraagstuk*, 86-87.

107 ***HTK** 1907-1908*, vergadering van 9 december, 928.

108 Vergelijk de antwoorden in ***HTK** 1907-1908*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.33, 'Memorie van Antwoord', 27 en ***HTK** 1907-1908*, vergadering van 9 december 1907, 922.

109 ***HTK** 1908-1909*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.30, 'Memorie van Antwoord', 27; ***HTK** 1908-1908*, vergadering van 10 december 1908, 1126.

110 Wentholt geciteerd in: Van den Berg en Vis, *Honderdvijftig jaar parlement*, 531-532.

111 Verstegen, 'Zoo de wind waait, zoo waait m'n rokje', *Het Anker* 19 december 1908.

112 Zie bijvoorbeeld 'Weg', *Het Anker* 18 mei 1912.

113 'De "verbodsbepalingen" bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 4 februari 1909.

114 NIMH, VKM, inv.nr. V410, *Instructie voor de commandeerende officieren van Hr. Ms. oorlogsschepen* (Den Haag 1903-1907), 73-75.

115 NIMH, VKM, inv.nr. V414, *Instructie voor de commandeerende officieren van Hr. Ms. oorlogsschepen* (Den Haag 1908-1914), 220-222 (aanvullingsblad, nr. 4).

116 Mededeling van minister Colijn in ***HTK** 1912-1913*, vergadering van 6 februari 1913, 2281.

117 NIMH, VKM, inv.nr. V271, *Instructie voor de commandeerende officieren van Hr. Ms. oorlogsschepen* (Batavia 1910-1914), 61-62 (aanvullingsblad, nr. 8).

118 ***HTK** 1912-1913*, vergadering van 6 februari 1913, 2281.

119 A.W. Michels, 'De ontevredenheid bij de marine', *Het Volk* 26 juli 1912.

120 Teitler, 'Zeevarenden', 131.

121 'Mededeelingen', *Correspondentieblad **BvMMP*** 1 mei 1911, het gaat hier om een afschrift van het betreffende verzoekschrift. Zie tevens de bijdragen 'De passagiersbeperking' en het verslag van de Indische hoofdafdeling in de rubriek 'Uit den Bond', beide in hetzelfde nummer. Zie ook 'Tegen de passagiersregeling in de Oost', *Het Anker* 6 mei 1911.

122 'Afgewezen', *Het Anker* 13 mei 1911 en V.D. [Hein van Dugteren], 'Indische brieven', *Het Anker* 20 mei 1911. Zie tevens 'Reeds half gewonnen', *Correspondentieblad **BvMMP*** 1 juni 1911.

123 'De passagiersbeperking', *Correspondentieblad **BvMMP*** 1 mei 1911.

124 [Michels], 'Passagiersbeperking', *Correspondentieblad **BvMMP*** 1 november 1911.

125 'Mededeelingen', *Correspondentieblad **BvMMP*** 1 november 1911.

126 'Uit den Bond', *Correspondentieblad **BvMMP*** 1 augustus 1911.

127 In 1907 wilden schepelingen van de *Piet Heyn* bijvoorbeeld niet meedoen aan een roeiwedstrijd 'omdat de menschen er geen sympathie voor gevoelen', terwijl in 1908 een zekere Sailor betoogde dat deelname aan wedstrijden de strijd voor lotsverbetering belemmerde. Zie respectievelijk 'De Piet', *Het Anker* 8 juni 1907 en de ingezonden brief van Sailor in *Het Anker* 30 mei 1908.

128 'Uit den Bond', *Correspondentieblad **BvMMP*** mei 1912.

129 Deze leus was enkele weken lang in grote letters in *Het Anker*, zie bijvoorbeeld de nummers van 25 mei en 15 juni 1912.

130 Iwan II, 'Wat men recht noemt bij de marine', *Het Anker* 13 juli 1912.

131 'De roei- en zeilwedstrijden', *Het Anker* 27 juli 1912. Vergelijk de lezing in het *Algemeen Handelsblad* 21 juli 1912.

132 'Uit den Bond', *Correspondentieblad **BvMMP*** september 1911.

133 'Uit den Bond', *Correspondentieblad **BvMMP*** september 1912.

134 'Een taktische fout', *Correspondentieblad **BvMMP*** oktober 1912.

135 'Sabotage', *Correspondentieblad **BvMMP*** oktober 1912.

136 Bericht van hoofdafdeling, *Correspondentieblad **BvMMP*** november 1912.

137 'De geest bij de marine', *Bataviaasch Nieuwsblad* 19 september 1912.

138 'Wie zal handhaven?', *De Preanger-Bode* 18 september 1912 (avondeditie).

139 W.M., 'De zedelijkheidsbepaling', *Het Anker* 8 oktober 1910.
140 'Wie maakt den slechten geest bij onze Marine?', *De Avondpost* 5 november 1910, geciteerd in *Het Anker* 12 november 1910.
141 'De demissionnaire Minister', *Het Anker* 1 juni 1912.
142 Van Deinse, *Het vraagstuk*, 91.
143 W.M., 'Zedelijkheidsbepaling', *Het Anker* 8 oktober 1910.
144 'Wedstrijden en passagiersbeperking', *Het Anker* 13 april 1912.
145 'Passagieren', *Het Anker* 13 mei 1911.
146 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 28 januari 1913, 2054.
147 Th. [L.W.J.K. Thomson], 'De "roode" vloot', *De Telegraaf* 25 en 26 september 1912.
148 'De slechte geest onder het mindere Marine-personeel', *Algemeen Handelsblad* 12, 13, 14 en 15 december 1912; 'De slechte geest bij het minder Marine-personeel', *De Tijd* 27 en 28 december 1912. Bosscher gaat ervan uit dat L'Honeré Naber de auteur van het artikel in het *Algemeen Handelsblad* is. Dat waag ik echter te betwijfelen. In zijn in 1914 verschenen brochure *Een goed woord* rept Naber met geen enkel woord over de zeemilitie, die door liberale zijde als het antwoord op de personeelsperikelen werd gepresenteerd, terwijl de auteur in het *Algemeen Handelsblad* zich een warm pleitbezorger betoont.
149 'Slechte geest', *De Tijd* 27 december 1912.
150 'De slechte geest onder het mindere Marine-personeel', *Algemeen Handelsblad* 15 december 1912.
151 Zie bijvoorbeeld G.J. Kniphorst, 'Het personeelvraagstuk bij de Marine. Vrijwilligers – Militie – Vrijwillige Militie', *Marineblad* 29 (1914-1915) 678-688.
152 Ingezonden brief van Michels, 'Een roode vloot?', *De Telegraaf* 6 oktober 1912. De cursivering is van mijn hand.
153 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 12 december 1912, 1270.
154 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 28 januari 1913, 2066.
155 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 10 december 1912, 1207-1208.
156 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 12 december 1912, 1286-1287.
157 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 14 december 1912, 1362-1363.
158 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 14 december 1912, 1362 en 1366.
159 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 14 december 1912, 1364.
160 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 6 februari 1913, 2274. Onjuist geciteerd door Bosscher, *Koninklijke Marine* 1, 15.
161 ***HTK*** *1912-1913*, Bijlage A, vergelijk Kamerstuknr. 2.I.4, 'Voorlopig verslag', 14 en Kamerstuknr. 2.I.6, 'Memorie van Antwoord', 28.
162 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 13 december 1912, 1299.
163 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 10 december 1912, 1207-1208; vergadering van 17 december 1912, 1417-1418.
164 ***HTK*** *1912-1913*, vergelijk de bijdragen van respectievelijk 12 december 1912, 1281 en 17 december, 1439-1440.
165 Ingezonden brief van J. van der Elst, 'De tactiek der sociaal-democratische partij tegenover onze Marine', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2 oktober 1904.
166 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 6 februari 1913, 2283
167 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 10 december 1912, 1208.
168 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 6 februari 1912, 2271.
169 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 30 januari 1913, 2128.
170 ***HTK*** *1912-1913*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.36, 'Memorie van Toelichting', 22. Binnen de ARP vertolkte Colijn met zijn pleidooi voor een 'volksleger' overigens een afwijkend standpunt, zie Langeveld, *Hendrikus Colijn* 1, 163-167.
171 ***HTK*** *1912-1913*, zitting van 28 januari 1913, 2067.
172 Ibidem.
173 'Militie-marine', *Marineblad* (1913-1914) 1-10.
174 'De slechte geest onder het mindere Marine-personeel', *Algemeen Handelsblad* 15 december 1912. Ook de voormalige minister Cohen Stuart toonde zich een voorstander

van de militie in *Bemanning-zaken. Kan de zeemacht meer kracht ontwikkelen?*, 42-44.

175 *Rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië*, 50-59.

176 *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (1912), nr. 21, 'Militiewet', artikel 76.

177 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 117, circulaire van de antirevolutionaire kiesvereniging.

178 Ibidem.

179 Het originele pamflet heb ik niet kunnen traceren. Wel werd de tekst onder de titel 'De vrijzinnige politiek in Den Helder en de Bond voor Minder Marine-Personeel' integraal overgenomen in *Het Anker* van 5 juli 1913 en door Verstegen voorzien van een reactie.

180 'De vrijzinnige politiek in Den Helder en de Bond voor Minder Marine-Personeel', *Het Anker* 5 juli 1913.

181 'Koersverandering', *Het Anker* 5 juli 1913.

182 [C.A.] Brugman, 'Een stem uit het marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 2 januari 1909.

HOOFDSTUK 8

1 Ingezonden brief van X., 'De leerschool der zee', *Algemeen Handelsblad* 14 augustus 1886.

2 Geciteerd naar *Het Anker* 2 mei 1903, dat de rubriek 'Jaap en Tijs' uit Staalmans *Extra Tijding* in zijn geheel had overgenomen. Vermoedelijk heeft Staalman die term al eerder gebezigd blijkens de ingezonden brief van H. van Everdingen, *Het Anker* 4 mei 1901. Vergelijk de lezing van Staalman, ***HTK*** *1899-1900*, vergadering van 13 december 1899, 758.

3 Swarte, *Spreekpunt 1971*, 30-31; Ruygrok, *De* ***SDAP*** *en het marinebeleid, 1894-1924*, 64-65; Bosscher, *Koninklijke Marine* I, 15-16; Peer, *Daar komen de Jantjes*, 13-14, 20 en 24-27 en Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 296-297 en 656.

4 Zie Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, hoofdstuk 23. Schoenmaker stelde de vraag hoe het Nederlandse officierskorps de relatie tussen krijgsmacht en samenleving beoordeelde en richtte zich derhalve grotendeels op de opinie van de officieren.

5 Behalve in Den Helder waren er gedurende de negentiende en vroegtwintigste eeuw ook marinebases in Amsterdam (opleidingsschip, wachtschip, haven, werf) en Hellevoetsluis (opleidingsschip, haven, werf). Waar Amsterdam al in een vroeg stadium meerdere SDAP-afdelingen kende, bestond in Hellevoetsluis pas sinds 1907 een partijafdeling.

6 Berghahn, *Militarism*, 7-28.

7 'Onze strijd tegen het militairisme', *Het Volk* 15 januari 1901 en 'In zake militairisme', *Het Volk* 2 maart 1901. Zie ook ***HTK*** *1900-1901*, vergadering van 26 februari 1901, 1078-1079.

8 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 241, afdruk van Troelstra's motie voor het SDAP-congres van 1898. Zie ook Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 673.

9 P.J. Troelstra, 'De politiek der S.D.A.P.' in: *Gedenkboek* ***SDAP***, 37-45, aldaar 41.

10 Zie Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 672-675. Binnen de fractie was Schaper aanvankelijk de belangrijkste pleitbezorger, zie zijn *Drie artikelen over sociaal-democratie en landsverdediging*.

11 ***HTK*** *1912-1913*, vergadering van 25 april 1913, 3022. Vergelijk 'Sociaaldemokratie en vaderland', *Het Volk* 8 mei 1913. Zie ook Peer, *Daar komen de Jantjes*, 27.

12 Het voorstel was overigens afkomstig van de afdeling Den Helder. Vergelijk IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 3, notulen van 8 februari 1901 en archief SDAP-landelijk, inv. nr. 245, beschrijvingsbrief voor het congres van 1901, 12-13.

13 *Verslag van het zevende congres der* ***S.D.A.P.*** *en van het verkiezingscongres* (z.p. z.j.), 13-14.

14 Troelstra, 'De politiek der S.D.A.P.', 41.

15 Vergelijk de aangenomen motie van de afdeling-Hilversum op het partijcongres van 1901 (IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 245, beschrijvingsbrief en verslag) en H. Roland Holst, 'De strijd tegen het militairisme en de werkkring der jeugd', *Het Volk* 27 maart 1901.

16 Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 51-52. Harmsen noemde de bond een 'jeugdorganisatie' omdat de gemiddelde leeftijd van de matrozen erg laag was. Zie ook Roland Holst, *Kapitalisme en arbeid in Nederland*, 100-105 en 202-208.

17 Voor een overzichtelijke uiteenzetting over het socialisme, zie De Rooy, 'Passie voor politiek', 136-143.

18 Troelstra, *De **S.D.A.P***, citaat op 22. Deze brochure beleefde verschillende (herziene en uitgebreide) herdrukken.

19 Goossens, *Monument*, 39-41.

20 ***HTK** 1912-1913*, vergadering van 14 december 1912, 1362 en 1366.

21 Verslag van de jaarvergadering in *Het Anker* 1 februari 1902.

22 ***HTK** 1904-1905*, vergadering van 16 december 1904, 743 en 746.

23 Buschman, 'Partij en vakbeweging', 111-114; Van de Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis', 193-222 en Van Veldhuizen, *De Partij*, 178-180.

24 Van Veldhuizen, *De Partij*, 182.

25 Zie onder andere: ingezonden brief van C., *Het Vaderland* 22 juni 1903; ingezonden brief van J. van der Elst, 'De tactiek der sociaal-democratische partij tegenover onze Marine', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2 oktober 1904; [Staalman], 'Onze marine', *De Christen-Democraat* 2 november 1904; ingezonden brief van Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904 en **, 'Marinesplinters', *Onze Vloot* 7 (1910) 5-12, aldaar 5.

26 Ingezonden brief van C., *Het Vaderland* 22 juni 1903.

27 Ingezonden brief van Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904.

28 **, 'Marinesplinters', *Onze Vloot* 7 (1910) 5.

29 [Staalman], 'Onze marine', *De Christen-Democraat* 2 november 1904.

30 Ingezonden brief van J. van der Elst, 'De tactiek der sociaal-democratische partij tegenover onze Marine', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 2 oktober 1904.

31 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 42, artikel uit een niet te traceren krant.

32 Campfens, 'Verstegen, Alexander Gustaaf Adolph', raadpleegbaar via https://socialhistory.org/bwsa/biografie/verstegen, laatst bezocht op 22 mei 2018.

33 Meijer, *Terugblik*, 94-96 en 103-105. Op pagina 96 stelt Meijer dat Verstegen secretaris van de afdeling was. Dat is onjuist, pas in november 1900 wordt de naam van Verstegen als bestuurslid genoemd en wel in de functie van voorzitter. Zie IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 2, notulen van 1 november 1900.

34 Meijer, *Terugblik*, 130-131. Zie ook Van Veldhuizen, *De partij*, 175.

35 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 17, notulen partijbestuur, 9 juni 1906 en 24 augustus 1906. Ook onderofficier en voormalig secretaris van de Matrozenbond J. Kiele solliciteerde naar deze functie. In zijn brief deed hij een moreel appel op Van Kuijkhof, verwijzend naar de omstandigheden waarin hij verkeerde. 'Ik doe in deze een dubbel beroep, daar de omstandigheden mij dwingen, naar een andere betrekking om te zien. Ik ben momenteel nog dienende als sergeant-schrijver bij de marine. Toen mijn diensttijd in december 1904 expireerde heb ik noodgedwongen geréengageerd, omdat ik geen geld had om zelfstandig te gaan leven, de laatste maanden naar een betrekking had gezocht, doch niets gevonden, en ik daarenboven niet ten last van mijne ouders wou komen, die het met 7 kinderen toch al hard genoeg hadden.' Het geval wilde dat hij vanwege zijn vakbondsactiviteiten niet mocht reëngageren en dus brodeloos dreigde te raken. Hij mocht de dienst pas verlaten als hij een nieuwe werkkring gevonden had. Zie archief SDAP-landelijk, inv.nr. 2825, brief van Kiele aan Van Kuijkhof, 2 augustus 1906.

36 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 2825, brieven van W.H. Meijer aan Van Kuijkhof, 8 en 25 april, 10 mei 1907.

37 Meijer vervulde verschillende functies binnen De Centrale. Hij was onder meer agent, inspecteur en directeur, zie zijn *Terugblik*, 198, 206-211, 224-225 en 236-237.

38 Na zijn vertrek als redacteur van *Het Anker* verzorgde Meijer de rubriek 'Uit Amsterdam'. Verder schreef hij in *De Notenkraker* onder het pseudoniem Oudgast een serie van acht artikelen over zijn loopbaan bij de marine, zie IISG, archief Meijer, inv.nr. 60.

39 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, brief van W.H. Meijer aan J.G. van Kuijkhof, 21 januari 1904. Uiteindelijk beheerde Meijer

slechts vier maanden het secretariaat van de afdeling.

40 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief Michels aan het partijbestuur, 29 januari 1907.

41 Swarte, *Spreekpunt 1971*, 38.

42 In 1905 nam Michels deze winkel over van Verstegen, zie advertentie in *Vliegend Blaadje* 4 februari 1905.

43 Peer, 'Michels, Andreas Wilhelmus', raadpleegbaar via: https://socialhistory.org/bwsa/biografie/michels, laatst bezocht op 22 mei 2018.

44 Korte bijdrage van Michels in: *Gedenkboek **SDAP***, 157.

45 Vermooten en Kalkman, *100 jaar Den Helder*, 49-50, 53-55, 62-65, 78-80. De SDAP-raadsleden met een marineachtergrond waren behalve Verstegen en Michels: D.C.A. de Zwart, D.W. Spangenberg (1916-1918), Reindert Boogaard (1919-1940), Simon Kuiper (1919-1922), Johannes Borkert (1919-1930), Cornelis de Jong (1927), J.H. de Nijs (1927-1935) en P.S. van der Vaart (1927-1931). De Zwart was ook wethouder.

46 'Een vermeldenswaardig feit', *Het Anker* 9 september 1911.

47 De moderne geschiedenis van Den Helder is beschreven in een tweetal publicaties van de Helderse Historische Vereeniging. Zie Van Loo, *Kustdorpje wordt havenstad* en Bakker e.a., *Aan boord alles wel*.

48 Havard, *Pittoreske reis langs de dode steden van de Zuiderzee*, 79 en 83.

49 Van Loo, *Kustdorpje wordt havenstad*, 18-24, 38-45, 67-80 en 130-144.

50 Hugenholtz, 'Terreinkennis. Distrikt Den Helder', *De Nieuwe Tijd* 6 (1901) 236-243, aldaar 242-243.

51 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, brief van afdelingssecretaris A.J. Mulder aan het partijbestuur, 12 mei 1897. Zie tevens archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 2, notulen van 27 februari 1898 en 1 september 1899.

52 'De onderwijzersquaestie', *Algemeen Handelsblad* 14 oktober 1895.

53 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, A.H. Kroes aan het partijbestuur, 7 april 1897.

54 Van Veldhuizen, *De Partij*, 109. Zie ook IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1705, brief van A.H. Kroes aan W.P.G. van Helsdingen, 24 maart 1897.

55 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, brieven van de afdelingssecretaris A.J. Mulder aan het partijbestuur, 14 mei en 12 juni 1897. Het is niet ondenkbaar dat de tweede SDAP-afdeling een voortzetting is van de zelfstandige arbeiderskiesvereniging 'Eendracht maakt macht', zoals blijkt uit een advertentie in *'t Vliegend Blaadje* 20 januari 1897 en een kort bericht in *De Telegraaf* 22 januari 1897.

56 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 5, jaarverslagen over de jaren 1909-1911, opgenomen in de notulenboeken.

57 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, ledenlijst, gedateerd op 16 januari 1905. De namen van degenen die als actief matroos dienden waren voorzien van een kruisje.

58 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, ledenlijst, gedateerd op 31 december 1912.

59 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 2-6, diverse afleveringen van de notulen.

60 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van de secretaris aan P.J. Troelstra, 18 oktober 1904.

61 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van Michels aan de SDSC, 14 november 1906.

62 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, ledenlijst, gedateerd op 16 januari 1905.

63 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, door Michels opgesteld jaarverslag aan Van Kuijkhof, 25 januari 1905. Vergelijk de conceptbrief in archief SDAP-Den Helder, inv. nr. 20, brief van Michels aan Van Kuijkhof, 24 januari 1905.

64 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 3, notulen van 8 februari 1901 en archief SDAP-landelijk, inv.nr. 245, beschrijvingsbrief voor het congres van 1901, 12-13. Zie ook *Verslag van het zevende congres der **S.D.A.P.***, 13-14.

65 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 3, notulen van 8 maart 1901.

66 *Verslag van het zevende congres der **S.D.A.P.***, 13-14.

67 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 245, beschrijvingsbrief voor het congres van 1901, 13-14.

68 De Kamerfractie bestond voor het merendeel uit centrumrechtse leden, die via het parlement concrete hervormingen bepleitten. Binnen de partij stonden zij tegenover de marxisten die zich steeds meer afkeerden van de parlementaire opstelling van de fractie. Zie Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 760-762.

69 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 3072, notulen van de Sociaal-Democratische Kamerclub van 4 september 1901. Zie tevens 'F.W.N. Hugenholtz', *Het Volk* 14 mei 1924.

70 Dat blijkt onder meer uit Hugenholtz, 'Terreinkennis', 242-243.

71 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 21, brief van Hugenholtz aan de afdeling Den Helder, 16 augustus 1900.

72 'Het overlijden van F.W.N. Hugenholtz' en 'F.W.N. Hugenholtz', *Het Volk* 14 mei 1924. Zie ook J.H. Schaper, 'F.W.N. Hugenholtz †', *De Socialistische Gids* (1924) 544-549.

73 IISG, archief Meijer, inv.nr. 8, Hugenholtz aan Meijer, 23 september 1904.

74 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 2052, Hugenholtz aan het partijbestuur, 23 september 1904.

75 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 15, notulen van het partijbestuur, 24 september 1904.

76 Ibidem.

77 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 2452b, circulaire 'Aan de besturen der vakorganisaties!'.

78 'Ellis' terrorisme', *Het Volk* 13 oktober 1904. Vergelijk 'Een meeting over de troonrede', *Algemeen Handelsblad* 4 oktober 1904 en 'De marinerazzia', *Het Volk* 4 november 1904.

79 IISG, archief Meijer, inv.nr. 8, Hugenholtz aan Meijer, 9 oktober 1904.

80 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van Michels aan de SDSC, 29 november 1906.

81 'Over een rechtszaak', *Het Volk* 7 oktober 1911.

82 Zie de door Meijer bewaarde rechtbankverslagen in de verschillende kranten: IISG, archief Meijer, inv.nr. 25, waaronder *Algemeen Handelsblad* 6 oktober 1911; *De Telegraaf* 6 oktober 1911; *Het Volk* 6 en 7 oktober 1911 en *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 7 oktober 1911.

83 Deze alinea is voornamelijk gebaseerd op het artikel 'Wahrheit und Dichtung', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 11 oktober 1911. Aldaar is ook het citaat te vinden. Vergelijk Meijers eigen lezing in IISG, archief Meijer, inv. nr. 20, 'Dagboek over de pogingen hem als redacteur van Het Anker te ontslaan, 1904' [vermoedelijk opgesteld in 1911] en *Terugblik*, 172-177 en 211-218.

84 IISG, archief Meijer, inv.nr. 24, brief van Hugenholtz aan Meijer, 7 oktober 1911.

85 IISG, archief Meijer, inv.nr. 20, kopie brief van Meijer aan Hugenholtz, 7 oktober 1911, opgenomen in zijn vermoedelijk pas in 1911 opgestelde dagboek. Het is opmerkelijk dat Meijer in zijn memoires weer heel wat stelliger is als hij schrijft: '[D]at er in 1904 door en vanwege minister Ellis een ernstige poging is gedaan om mij als redacteur van "Het Anker" weg te kopen. Weg te kopen op een manier, die bedenkelijk veel lijkt op omkoping.' Zie Meijer, *Terugblik*, 217.

86 'Het ministerie-Kuyper als omkooper en spionnenronselaar', *Het Volk* 12 oktober 1911.

87 Zie bijvoorbeeld 'Waarheid...en laster!', *De Tijd* 12 oktober 1911.

88 IISG, archief Meijer, inv.nr. 20, dagboek.

89 'Pers en polemiek: De S.D.A.P. en de Bond', *Het Anker* 26 april 1913.

90 Verslag vergadering in *Het Anker*, 1 februari 1902. De gewone leden bekrachtigden het besluit van de afgevaardigden, zoals bleek uit de uitslag van een gehouden referendum. 932 leden stemden met het besluit in, 127 wezen het af. Voor het uitslag van het referendum, zie *Het Anker* 17 mei 1902.

91 'Feiten', *Het Anker* 6 januari 1906. Vergelijk ook 'De roode vlag', *Het Anker* 19 april 1913 en 'Wanhoopsdaden', *Het Anker* 13 september 1913.

92 'Onze voorspelling komt uit', *Het Anker* 10 maart 1906.

93 IISG, archief Meijer, inv.nr 9, brief van J. Kiele aan Meijer, 19 juli 1902.

94 IISG, archief Meijer, inv.nr. 14, brief van Henri van Velze aan Meijer, 27 mei 1901.

95 Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet*, hoofdstuk 2.

96 Clockener Brousson, *Liederenbundel voor janmaat en soldaat*. Over Brousson, zie ook

Schoenmaker, *Burgerzin en soldatengeest*, 295-296.

97 'In de prullemand', *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* 18 januari 1911.

98 'Voor Janmaat en Soldaat', *Het Anker* 18 maart. 1911.

99 IISG, archief Meijer, inv.nr. 15, brief van Klaas Winkel aan Meijer, 1 januari 1903.

100 IISG, archief Meijer, inv.nr. 12, brief van [S.] Pals aan Meijer, 19 januari 1903.

101 'Een daad', *Het Anker* 6 september 1913.

102 IISG, archief Meijer, inv.nr. 2, dagboek, 15-16.

103 Meijer, *Terugblik*, 104.

104 Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 121-123, brief van Meijer aan Van Kuijkhof, 16 maart 1902. De bronneneditie van Tichelman is grotendeels gebaseerd op het archief van de SDAP. Helaas heeft Tichelman verzaakt precieze inventarisnummers op te nemen, waardoor de opgenomen brieven dikwijls moeilijk te traceren zijn. In de navolgende noten wordt alleen naar Tichelman verwezen als de brieven niet door mijzelf in het SDAP-archief gevonden zijn.

105 Idem, 128-130, brief van Meijer aan Van Kuijkhof, 17 augustus 1902. Vergelijk de brief van Biersteker aan Meijer, 18 augustus 1902 in: IISG, archief Meijer, inv.nr. 5.

106 Idem, 121-123, brief van Meijer aan Van Kuijkhof, 16 maart 1902.

107 IISG, archief Meijer, inv.nr. 5, brief van Biersteker aan Meijer, zonder datum, maar vermoedelijk uit het begin van 1902.

108 IISG, archief Meijer, inv.nr. 5, brieven van Biersteker aan Meijer, 4 maart en 20 april 1902.

109 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brieven van Biersteker aan Van Kuijkhof, 14 december 1901, 4 april en 1 mei 1902. Zie eveneens de brief van A. Visser aan Van Kuijkhof, 16 mei 1902.

110 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 20 november 1902.

111 IISG, archief Meijer, inv.nr. 7, J. Kiele aan Meijer, 3 april 1902.

112 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 13, notulen van het dagelijks bestuur, 18 april 1902.

113 Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 124, brief van B.G. Stibbe aan Van Kuijkhof, 20 april 1902.

114 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, Reeser aan Van Kuijkhof, 29 juni 1902.

115 Maters, *Van zachte wenk tot harde hand*, 45-81.

116 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 7 september 1902. Vergelijk Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 128-130, brief van Meijer aan Van Kuijkhof, 17 augustus 1902.

117 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 13, notulen van het dagelijks bestuur, 18 september 1902. Het bestuur reageerde op de ontvangen brief van Reeser, waarop Van Kuijkhof reeds 'ontraden' geschreven had.

118 IISG, SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 20 november 1902.

119 J. de Meij, 'De roemah te Soerabaja' in: *Gedenkboek* ***AB*v*NMM***, 86-97.

120 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Bonebakker aan Van Kuijkhof, 1 april 1903. Evenals Reeser was ook Bonebakker als commissaris aan het Soerabajasch Marine-Gebouw verbonden.

121 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 9 mei 1903.

122 Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 143-144, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 19 september 1903.

123 Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 2 en 95.

124 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Michels aan Van Kuijkhof, 3 oktober 1904.

125 Zie onder meer: Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 138-141, brieven van J.H.F. Kiehl aan Van Kuijkhof en omgekeerd, 9 mei en 15 juli 1903 alsook IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1708, brief van Barend Meyer aan de redactie van *Het Volk* 6 juli 1910.

126 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1717, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 4 maart 1904 en Tichelman, *Socialisme in Indonesië*, 149-150, brief van Reeser aan Van Kuijkhof, 11 april 1905.

127 Vrij naar Van Veldhuizen, *De partij*, 178.

128 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 5, jaarverslagen over de jaren 1909-1911, opgenomen in de notulenboeken.

129 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, ledenlijst, gedateerd op 31 december 1912.
130 Het is op basis van de bewaard gebleven registers onmogelijk gebleken precieze kwantitatieve gegevens te presenteren. Zie IISG, SDAP-landelijk, inv.nr. 1703-1704, naamregister van verspreide leden.
131 IISG, archief SDAP-Den Helder, o.a. inv.nr. 2, notulen van 2 juli 1900 (Gottmer); inv.nr. 3, notulen van 30 mei 1902 (Van Everdingen) en inv.nr. 5, notulen van 7 augustus 1908 (Nieuwenhuis).
132 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 5, notulen van 10 april 1908, 20 juli 1909 en 6 september 1909.
133 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 2, notulen van 12 januari 1900.
134 Idem, notulen van 2 juli 1900.
135 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 3, notulen van 1 november 1900. Zie ook inv.nr. 20, brief van A.W. Michels aan matroos Demmink, 23 juni 1905 en 16 februari 1906.
136 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 3, notulen van 1 november 1900 en 30 mei 1902.
137 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van Michels aan Stoffer, 11 april 1906.
138 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 22-23, zie o.a. de brief van Hendrik van Everdingen aan de secretaris, 3 juni 1902; de brief van J. de Leeuw aan Van Kuijkhof, 26 september 1904 en de brieven van A.J. Verschelling aan Michels, zonder datum.
139 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr 1717, brief van Huijser aan Van Kuijkhof, 31 juli 1904. Zie tevens 'Gemoedsbezwaren', *Het Anker* 17 september 1904. Voor een vergelijkbaar geval, zie tevens de brief van J.F. Clausen aan Van Kuijkhof, 15 november 1912.
140 IISG, archief SDAP-landelijk, inv.nr 1708, brief van J.F. Rombouts aan Van Kuijkhof, mei 1903.
141 Idem, brief van A.M. de Maar aan Van Kuijkhof, 10 december 1903.
142 IISG, archief Meijer, inv.nr. 6, brief van C. Dekker aan Meijer, november 1902.
143 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 21, brief van Henri van Velze aan de secretaris, 22 februari 1900. Vergelijk de mededeling in de notulen van 2 maart 1900 (inv.nr. 2).
144 IISG, archief Meijer, inv.nr. 15, brief van Henri van Velze aan Meijer, 19 april 1900.
145 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 23, brief van Kiele aan Michels, 10 februari 1906.
146 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 20, brief van Meijer aan Van Kuijkhof, 9 december 1903. Ook de notulen werden voortaan consequent ondertekend met 'J. Zeeman'. Kiele is overigens maar korte tijd secretaris geweest van de afdeling en werd al snel opgevolgd door Michels.
147 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 2, notulen van 15 mei 1900.
148 IISG, archief SDAP-Den Helder, inv.nr. 21, J. Willemse aan het afdelingsbestuur, 9 februari 1901.
149 Vergelijk IISG, archief SDAP-Den Helder, inv. nr. 20, brief van Michels aan Van Kuijkhof, 23 november 1905 en archief SDAP-landelijk, inv.nr. 1132, brief van J. Willemse aan Van Kuijkhof, 7 november 1906.
150 'Vragenbus', *Het Anker* 27 mei 1911.
151 A.W. Michels, 'Het vereenigingsrecht van militairen', *Het Volk* 14 januari 1913.

CONCLUSIE

1 Van 't Haaf en Klaassen, *Gedenkboek*, 190, stamboeknr. 1295.
2 Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter zee* I, 365 en 345.
3 Mollema, *Rondom de muiterij op 'De Zeven Provinciën'*, 20.
4 Idem, 41-44 en 208-210.
5 Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, 64-79.
6 *HTK 1892-1893*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.32, 'Nota', 11.
7 Van Rossum, 'Oorzaken en gevolgen', 554.
8 Vergelijk *Verslag betreffende de redactie van "Het Anker" over 1906* (z.p. [1906]) 2 en *Verslag van de redactie en administratie van "Het Anker" over 1909* (Den Helder 1910) 2.
9 Vergelijk de studie van Boot, *Het leger onder vuur*. In de periode na de Tweede Wereldoorlog stond de legitimiteit van de krijgsmacht wel onder druk, ook bij sommige militaire verenigingen.
10 NL-HaNA, Commissie-Splitsing, toegangsnr.

2.12.23.01, inv.nr. 13, rapport van C. Fock, getiteld 'Korte beschouwingen naar aanleiding van de geschiedenis van het Personeel Onderofficieren en mindere schepelingen (geen vaklieden) over de laatste 25 jaren', 2.

11 Thierens, 'Het personeel onzer marine', *Vragen des Tijds* 32-I (1906) 118-144, aldaar 118-119.

12 Idem, 121.

13 Vergelijk Teitler, 'Zeevarenden', 131.

14 Vrij naar Stijnman, 'Verandering van koers', 54, die schreef dat de Matrozenbond een koers wenste te varen 'tusschen rood en oranje'. Vergelijk het citaat van een anoniem gebleven auteur, die werd aangehaald in de rubriek 'Pers en polemiek', *Het Anker* 11 oktober 1913. De betreffende auteur schreef: 'Rood zijn ze niet, Oranje ook niet.'

15 Voor Nederland, zie Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, hoofdstuk 10; voor Groot-Brittannië zie Carew, *The lower deck of the Royal Navy*, hoofdstuk 5 en Rowe, *Moral and discipline*.

16 Vergelijk Carew, *The lower deck of the Royal Navy*, hoofdstuk 10.

17 Michels, 'Een roode vloot?', *De Telegraaf* 6 oktober 1912. Binnen socialistische kring was een door W.H. Vliegen uit het Russische vertaalde brochure erg populair: Matouchenko, *De matrozenopstand in de Zwarte Zee*. Zie tevens Bos, *Bloed en barricaden*, 432-435.

Noten bij de tabellen en grafieken

Tabel 1

1 Van Dissel, 'Embarking on a new course', 112-114.

Tabel 2

1 Kuipers, *Het zeegat uit*, 91-96; ***HTK*** *1887-1888*, Bijlage A, Kamerstuknr. 2.VI.32,, bijlage C bij de 'Memorie van Beantwoording'; *Verslag Kweekschool over 1904*, 5.

Tabel 3

1 NIMH, VKM, inv.nrs. V068, V069, V070 en V074, *Regeling van het personeel onderofficieren en mindere schepelingen*, desbetreffende jaren. De periodieke verhoging en de verschillende toelages zijn in deze tabel niet verwerkt.
2 Vanaf 1909 werd er gerekend met daglonen. Om de vergelijking met voorgaande peiljaren mogelijk te maken is het dagloon vermenigvuldigt met de factor 365 en vervolgens gedeeld door de factor 12.
3 Voor de peiljaren 1854 en 1875 is uitgegaan van het loon van de kwartiermeester.

Tabel 4

1 *Staatsblad*, wet van 28 augustus 1851, nr. 127; wet van 23 april 1879, nr. 81; wet van 9 juni 1902, nr. 87; wet van 16 april 1915, nr. 191.

Tabel 5

1 *Staatsblad*, wet van 28 augustus 1851, nr. 127; wet van 23 april 1879, nr. 81; wet van 29 juni 1909, nr. 2037; wet van 16 april 1915, nr. 191.

Grafiek 1

1 *Jaarboeken Koninklijke Nederlandsche Zeemagt/Marine*, 1876-1915.

Grafiek 2

1 NIMH, VBZ/VBM, inv.nr. 75, *Rapport van de Fusie-commissie*, 27-28.

Grafiek 3

1 *Jaarboeken Koninklijke Zeemacht/Koninklijke Marine* en *Jaarverslagen Kweekschool voor Zeevaart*, desbetreffende jaargangen

Summary

On 12 November 1918, Pieter Jelles Troelstra, the leader of the Social Democratic Workers' Party (*Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*, SDAP), called for revolution, labouring under the misapprehension that the army and the fleet would automatically take his side. It soon transpired that his revolution attempt was based on a painful 'mistake'. The experienced politician had let himself get carried away by the shocking events in Germany, where insurgent sailors had unleashed the November Revolution. This partly explains why his estimate of the prevailing balance of power in his own country was way off the mark, and why broad support for the revolution failed to materialise. Instead, his speech sparked spontaneous social opposition from those professing open support for the government and a willingness to defend the lawful authorities by force. Although the army and the fleet also proved not to side with Troelstra, the 'red week' nevertheless prompted an air of crisis among the Navy leadership. In the midst of the social tensions, various naval unions had used the opportunity to call attention to their own desires and grievances. Despite the urgent request to do so, they were not prepared to explicitly express their support for the authorities. Many of the naval officers saw these developments as the latest evidence that the sailors were 'red' and therefore unreliable, something they had been warning about for quite some time. In their view, the Royal Netherlands Navy's had lost prestige, even though disturbances had not been forthcoming.

Much has since been written by historians about the events of November 1918 and their aftermath. Because the focus has primarily been on the exceptional circumstances of the First World War, historians have overlooked the fact that lower-ranking Navy personnel had expressed dissatisfaction with employment conditions within the Navy since the end of the nineteenth century. So where did this dissatisfaction actually come from, and how did it manifest itself? Historians have left these questions unanswered, and have likewise failed to clarify what the source was of the fear of a 'red fleet'. It is likely that the dissatisfaction, the alleged sympathy for the SDAP among sailors, and the fierce response of the naval authorities were interrelated. These factors should therefore be viewed against the backdrop of developments and events that took place in the years beforehand. That background is the subject of this doctoral thesis, which aims to analyse and explain the formation of the tensions within the Navy that reached an evident peak in 1918. I have chosen to focus on the views and practices of the 'ordinary' rating. The key questions are: how did the Dutch rating's emancipation proceed in the period prior to the First World War, and what responses did this fight for emancipation provoke among

the (naval) authorities, Parliament and the press? In other words, *Neither red nor orange* is a study of the manner in which ratings developed as a professional group during the period 1870-1914, and how the (naval and other) authorities and the 'outside world' responded to this. In essence, this entails addressing the more abstract question of how an authoritarian organisation such as the Royal Netherlands Navy and an increasingly democratic society came to relate to one another. In doing so, this study outlines the background against which the discussion about the reliability and political affiliations of the fleet should be considered.

The metamorphosis of the Navy

This book is divided into three parts for reasons of substantive coherence. The first part highlights the metamorphosis that the Royal Netherlands Navy underwent in the nineteenth century. Between roughly 1820 and 1890, the Dutch naval forces were embroiled in a sweeping process of modernisation. During this period, the Navy evolved from a decentralised organisation into a centrally-controlled, bureaucratic apparatus. Its technological transformation was enormous: sails were replaced by steam, wood by iron and steel. The Navy's centuries-old practice of primarily hiring temporary crew was replaced during the course of the nineteenth century by the employment of professional personnel who were offered a career for life. With the emergence of new jobs such as the stoker, the workforce became increasingly diverse. Technical qualifications gradually became more important than the traditionally much lauded seamanship. Finally, military personnel of all ranks had to undergo special instruction and training before coming on board. This metamorphosis, whose progression was by no means flawless or linear, prompted various categories of crewmen to organise as a professional group at the turn of the century. The existence of these interest groups is therefore best understood as a response to the changes that had taken place in the previous years.

Throughout virtually the entire nineteenth century, the Royal Netherlands Navy struggled with three closely interwoven issues that affected the lives of the lower ranks to a greater or lesser extent. The first issue was what materiel the Navy should procure. In the course of the century, it became clear that sailing ships had had their day and would be replaced by steamships. In addition, wooden hulls made way for iron armour. It was not until around 1890 that this transformation was complete, with the decommissioning of the last sailing ship with auxiliary steam power. The succession of technological developments engendered confusion and uncertainty throughout the entire period. Incidentally, the Royal Netherlands Navy was not alone in that regard: foreign maritime powers were struggling with the same problem. What types of vessels ought to be procured? It was not uncommon for plans for the construction of new materiel to become obsolete even prior to their execution. In addition, enormous costs were involved in the procurement of modern ships such as armoured cruisers. A large part of the Navy budget was expended on the building of materiel. For a country such as the Netherlands, meeting the rising costs rapidly became untenable, and it thus had to definitively resign itself

to the fact that it was no longer one of the major maritime powers. While the House of Representatives kept a close eye on the construction plans of the successive Ministers of the Navy, consistently assessing them in terms of efficiency and other criteria, it did not particularly concern itself with the living and working environment of the personnel. The sailors paid the proverbial price.

The second issue was what exactly the Navy's task should be. Although three tasks had been assigned to the Navy since the restoration of Dutch independence in 1813, their priority relative to one other shifted on a regular basis. This was the result both of the changing balance of power in the world and of the successive technological innovations, which entailed new safety risks. For example, the introduction of steam propeller ships, which could operate in shallow waters, led the Navy to shift its European focus in the mid-nineteenth century to defending the Dutch coast and inlets. With the entry into force of the Fortifications Act (*Vestingwet*) in 1874, the Navy leadership realised that the Navy's *raison d'être* actually lay in the Netherlands East Indies, at least if it wanted to maintain its deeply cherished ideal of forming a maritime power. The withdrawal of the British Royal Navy from the Malay Archipelago and the rise of Japan as imperial and maritime power lent new emphasis to the need for an operational fleet in the region. As a consequence of this shift of tasks, however, the Royal Netherlands Navy had to place increasing demands on its personnel. Officers, NCOs and lower ranks were deployed to the colonies several times in their careers, for a period of three years each time. No matter how adventurous, it was no secret that a stay in the tropics spelled an assault on one's health.

While it was clear that armoured steamships were the future, and that the Navy's main task lay in the East Indies, the third issue – a long-standing one, in fact – revolved around recruitment. Throughout their various ranks, the naval forces were contending with a chronic staff shortage, which was both qualitative and quantitative in nature. Various factors played a role in this, such as the poor image of the Navy, the applicable terms of employment, and the miserable, rough conditions on board the vessels. On the one hand, the Navy persistently failed to retain experienced personnel, leaving it dependent on boys and inexperienced staff. On the other, outdated customs, such as the use of introducers and the payment of introduction fees, were still needed for quite some time in order to lure these boys – voluntarily or otherwise – to the warships. Contrary to claims made at the time, the problem lay therefore more in turnover than in enlistment or recruitment. In addition, the Navy leadership formulated its plans based on the materiel available, instead of adjusting the size of the fleet to fit the number of personnel available. Despite all the modernisation, little had changed on this point over the years.

The personnel issue thus became urgent. Under pressure from naval officers who disclosed the problems within the Navy in brochures and articles, the Navy leadership attempted to implement social measures in both the 1850s and 1870s that were intended to help improve the reputation of Navy ratings. Examples included the institution of a permanent corps for 'lower' crewmen, the introduction of various allowances and a

long-service pension, and the abolition of corporal punishment. This was supposed to show that Navy ratings practised an honourable profession and were thus worthy of esteem. However, one of the most important recommendations was initially ignored by the Navy leadership: systematically training boys up to be ratings. This had undoubtedly to do with the existence of a private nautical college, the *Kweekschool voor Zeevaart*, in Leiden, where boys undertook preliminary nautical training paid for by private sponsors. Without having to make major financial sacrifices, the Navy profited from these philanthropically motivated activities. It was only when another great sailor shortage was experienced in the 1870s that the Minister – inspired by the training ships in Great Britain – decided to introduce a government-funded rating training programme. From then on, the route to the warship traversed the Leiden *Kweekschool voor Zeevaart* and the training ships in Amsterdam and Rotterdam.

The introduction of a new recruitment and training policy in the mid-1870s was not so much due to social concern for the fate of the sailor, nor a response to the technological transition. The training was predominantly a practical solution to the old issue of how the Navy could keep its workforce up to strength. By taking on boys aged thirteen, fourteen and fifteen, and spending a number of years systematically training them up to be ratings, the Navy managed to increase its labour force significantly. At the same time, this enabled a more selective approach regarding admissions, and meant that uniform requirements could be set. The importance of the systematic training of boys to be ratings is difficult to underestimate. The Navy increasingly offered the prospect of a career for life. The training also contributed to the professionalisation of the Navy organisation. A gradual evolution was seen in the new generation of ratings: they came from a better social environment, had more theoretical knowledge, were better trained physically, and had ample familiarity with the military order and discipline before they entered active service. From an objective perspective, the modern rating thus occupied a higher rung on the social ladder than his predecessor in the Age of Sail. Meanwhile, the increasing level of education created an ideal breeding ground for dissatisfaction. The sailors no longer wanted to depend on the 'paternal' care of the Navy leadership, which they increasingly experienced as patronising and as downright unjust. Based on a perceived lack of recognition, they wanted to actively strive to improve their lot by creating a trade union: the Ratings' Union (*Matrozenbond*).

The battle for emancipation

The second part of this thesis deals with the sailors' battle to improve their socioeconomic position. At around the turn of the century, in a short period of time interest organisations were created for almost every professional group within the Navy. The inception of these groups must be viewed against the backdrop of two social processes: social awareness and ideological influencing. It is undeniable that the introduction of systematic training promoted social awareness. The sailors felt unappreciated because, despite the professionalisation of the Navy organisation and the changes in societal relations, the

leadership continued to adhere to old habits and customs. The ratings did not receive the trust and respect they earned on the basis of their knowledge and work – or at least that's how they saw it. The attitude of many officers clashed with the growing self-awareness of the ratings. A social awareness that was shaped, in particular, by a number of 'outsiders'. The 1890s saw more attention being paid to sailors' living and working conditions both in Parliament and in the press. Members of Parliament such as S.T. Land and A.P. Staalman publicly took up the sailors' cause. They did not shrink from exposing abuses and eagerly used the press to this end, publicising the fact that the position of sailors left much to be desired and that the Navy leadership did not really take these concerns seriously. Their actions appealed to ratings' self-awareness, with the open criticism of the Navy authorities having a mobilising effect, promoting a sentiment among sailors that made them ripe for unionisation. A second process taking place was that of ideological influencing. Sailors learned from friends and family that workers on shore had joined forces and were lobbying collectively for their interests. No matter how different the circumstances between the worker and the sailor, banding together in associations or trade unions had a stimulating effect and prompted further action.

Although many of these organisations were fairly ineffective and existed only briefly, the same cannot be said of the Ratings' Union. While this union initially served only as mouthpiece of the ratings, the organisation never lost sight of other crewmen. With the motto 'united we stand, divided we fall', mutual cooperation was thus key. From 1908, the year in which the Ratings' Union and the Marines' Union (*Mariniersbond*) merged into the Union for Lower Naval Personnel (*Bond voor Minder Marine-Personeel*), it also promoted the interests of the marines and stokers. The important role played by the Ratings' Union was facilitated by various factors. First of all, ratings made up fifty to sixty percent, and thus the majority, of the lower ranks. In addition, the union density was high: on average, sixty percent of the ratings were union members. As a result, in terms of numbers the Ratings' Union was a force to be reckoned with. Thirdly, the union was a tightly managed, efficient organisation with a militant stance. Members joined a local division: in the Netherlands, there was a division for every Navy directorate, while offshore, each ship had its own division. The divisions were tasked with promoting the specific interests of the sailors on board. In addition, the chief leadership represented the general interests, directly addressing the Minister and the House of Representatives in that regard.

Formally, responsibility for managing the organisation lay with the chief leadership, which consisted exclusively of crewmen in salaried employment with the Navy. In reality, however, the administrator and the editor of *Het Anker* (the union publication) were the ones largely pulling the strings. The administrator was in fact responsible for the duties of chairman, secretary and treasurer at the same time. He was the person in charge internally. Conversely the editor – until mid-1903 a position that was combined with administrator – was the representative as far as the outside world was concerned, even after *Het Anker* was formally separated from the Ratings' Union by order of the Minister of the Navy. The union could count itself lucky that throughout the first two decades of

its existence it was able to avail itself of the services of three energetic and capable leaders: Alex Verstegen, Willem Meijer and in particular Andries Michels. These men largely shaped the emancipation of the Navy rating. Without their hard work and dedication, the union's impact would probably have been less significant. As ex-servicemen, they were no longer subject to military discipline, giving them a freer hand than the members of the chief leadership and thus enabling them to expose abuses more easily. In addition, they knew the Navy from the inside out, were able to clearly express the ratings' standpoint, and had a network within the labour movement that they conveniently utilised on a regular basis. As the most important exponents of the emancipation process that the ratings' profession was going through at the start of the twentieth century, they set an example for other crewmen that was worthy of imitation.

The Ratings' Union occupied an independent position within the labour movement. The leaders did not neglect to draw parallels between the life of the rating and that of the worker in civilian society. They felt a kinship with civilian unions. By continually emphasising this, they hoped to promote mutual solidarity. In reality, however, contact with the labour movement remained limited. The Ratings' Union never sought affiliation with the Dutch Confederation of Trade Unions (*Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen*). The Den Helder division was publicly reprimanded by its own chief leadership when it joined the Den Helder Confederation of Unions (*Helderse Bestuurdersbond*). It did openly seek moral and financial support from other trade unions when problems arose with Minister Ellis. Conversely, workers on strike received support from the ratings. The fact that the Ratings' Union formally retained a distance from the labour movement, and carried out its own repertoire of action and its own social agenda as much as possible, was the result of the special military context in which the union members operated. After all, as military personnel, they were subject to military criminal and disciplinary law *and* they had to operate within the existing hierarchy, thus rendering 'economic action' impossible from the outset. Moreover, as State servants, they were directly dependent on the domestic political situation, simply because the government and Parliament decided on matters such as their employment conditions. As a result, the actions by the Ratings' Union were, by definition, of a 'political' nature. In this context, the union had assumed its own repertoire of action, its own style and its own strategy.

The Ratings' Union combined a *confrontational* style of conduct with a more *constructive* attitude, depending on the target group and the goal to be achieved. The confrontational style was intended in the first place to mobilise the Navy ratings and increase their willingness to take action. *Het Anker* played an important role in this: it served as the 'mouthpiece' internally and to the outside world. Based on the information made available to him, the editor wrote a weekly column in *Het Anker* commenting critically on the abuses within the Navy. Readers were thus enlightened about how bad the conditions were for ratings. That was also the rationale behind the campaign against 'child recruitment' (1903-1905) and the shore leave regulation (1910-1912). While the first campaign stopped at forceful rhetoric, the union clearly went a step further in 2011 with its call

for passive resistance. These protests not only annoyed the authorities, but also harmed the image of the Navy as a whole. The sailors' critical articles and public campaigns put pressure on the authorities, while simultaneously making a moral appeal to society, in the hope of bringing about a shift in societal attitudes and encouraging people to advocate change. It was a means of (indirectly) forcing the Navy to reform. Both *Het Anker* and separate pamphlets found their way to the press, prompting MPs to question the Minister on several occasions. Incidentally, *Het Anker* was more than a protest paper in which ratings expressed their dissatisfaction with various matters in no uncertain terms. The magazine also contained weekly articles designed to further the 'edification' of the Navy rating. The readers were also painstakingly informed what the press was writing about the sailors and how Parliament spoke about them. In that sense, *Het Anker* clearly played an educational role.

After the Ellis era, the Ratings' Union adopted a predominantly constructive attitude towards the Navy leadership. The union's 'brat years' were over and the realisation took root that a more cooperative attitude would bring better results. This change of attitude was definitely due to Michels. When the Ratings' Union wanted to make its demands known to the Minister or the House of Representatives, Michels, as before, had to rely on sending petitions. While many of the articles in *Het Anker* tended to feature a degree of exaggeration and sometimes even empty rhetoric, the petitions were often based on thorough research. The chief leadership sought to reinforce its demands by providing them with a firm basis in terms of both quality and quantity. It is striking that the leaders were well aware of the ideas propagated in military publications by a number of progressive naval officers. J.P. van Rossum and A.E. Thierens, for example, whose contributions were perfectly in line with their own views, were thus eagerly cited as authorities. Furthermore, the union frequently used questionnaires. For example, it polled the opinion of the members with regard to, among other things, salaries and the introduction of the Navy chaplain. Particularly the reports on the salary scheme testified to extensive research. By distributing questionnaires among its own members, the leadership tried to dispel any accusations that it was unaware of the real sentiments prevailing among Navy personnel and that it only represented the voice of a radical minority. The research underpinning the petitions was intended to show that they were based on facts and that the union was capable of adopting a constructive attitude. In other words, the argument for reforms was very reasonable and the union presented itself as a serious negotiating partner.

During its pre-war existence, the union was regularly accused of engaging in politics. This was, however, unavoidable in a sense, as the State acted as employer, and it was the government and Parliament that ultimately decided on matters such as employment conditions and military legislation. Thus, if the union wanted to bring about changes in those fields, it was directly dependent on the political leadership. In that respect, military personnel and civil servants were in a position that was difficult to compare with other employees. Nevertheless, the Ratings' Union essentially waged a sociocultural battle rather than a political one. A plea for tangible and intangible reforms, such as

salary increases, the introduction of a widow's and orphan's pension, recognition of the right of association, a bigger say in military criminal and disciplinary procedure and the introduction of universal suffrage, can hardly be labelled anti-revolutionary, liberal or socialist. Most sailors did not care who addressed their grievances and promoted their wishes, as long as those efforts led to concrete reforms. For that reason, they collaborated with every association showing any form of willingness to promote their interests. At first it was mainly the anti-revolutionary Staalman who stood up for them; later it was the social democrat Hugenholtz. Whoever attempts to identify the underlying motives will discover that the sailors had their own social agenda, with emancipation, recognition, appreciation and democratisation featuring prominently. For the Ratings' Union, the Navy's right to exist as such was not in dispute.

Despite all the progress that had been made in the last quarter of the nineteenth century, the public image of the rating long remained that of a disenfranchised, reckless, rough, immoral and inebriate individual. The fact that both the Navy leadership and a large part of the House of Representatives emphatically shared this view was demonstrated by their actions. Even very reasonably formulated petitions were simply brushed aside. Input from the lower echelons was clearly not appreciated, whether it concerned well-founded recommendations for the salary scheme, co-determination in disciplinary cases or the introduction of universal suffrage. It was also a telling sign that in 1912 the lower ranks were not given a representative in the remuneration committee set up by Colijn. And no matter how you look at it, the ethical measures, such as the ban on nightly shore leave and the introduction of a navy chaplain, were slightly patronising in nature. It was understandable that the public image of sailors and their treatment by the Navy leadership were at odds with the self-image the sailors had adopted, and that they made their opposition known. The existing image of the sailor class was thus in need of improvement, and this is why the 'edification' of the rating played an important role within the Ratings' Union. It had to be clear to both friend and foe that the ratings were honest and respectable people to whom society could entrust both arms and social rights.

In essence, the sailors were concerned with three closely related issues. First of all, the Navy sailor wanted recognition for who he was and for what he did. Although he was subordinate to the officer and NCO in the military hierarchy, his identity encompassed more than that. As a member of society, he was not only a serviceman but also a husband, father and citizen, in other words: a human being. The Navy leadership had to take these aspects into account by translating them into fair employment conditions and humane military legislation and regulations. The fight for emancipation was primarily intended to bring about a dignified existence, whether this was through an acceptable income or a more democratic interpretation of military law. Secondly, the ratings sought appreciation and respect. As stated, the rating's identity encompassed much more than simply being a serviceman. This gave rise to obligations on the part of the sailors, but also to rights that the authorities should honour. For example, the State had to ensure that a rating had sufficient financial means to support a family as a husband and father. This

proved to be the most important justification for raising his income. An additional advantage, it was argued, was that sailors would marry earlier and probably serve longer, which would be to the Navy's benefit. Appreciation and respect also referred to the manner in which officers addressed and treated their subordinates. Finally, the rating aimed for emancipation and a bigger say in matters. He was no longer a child under tutelage, patronised by his superiors in every respect, even while off duty. On the contrary, he had his own thoughts and feelings and was capable of expressing them independently. The Navy leadership therefore had to take account of that reality in its policy and treat sailors accordingly in terms of their income, legal position and political rights.

Polarisation and confrontation

The third and final part highlights the response from the Navy authorities, the political leadership and the press to the existence and actions of the Ratings' Union. The fact that in the period before the First World War various confrontations took place between the Ratings' Union and the Navy authorities was largely the result of prejudices, false expectations and opposing interests. Preconceptions of the 'enemy' played a crucial role in this. Even if sailors' grievances were often directed against individual officers, their 'enemy' was essentially embodied by the Navy leadership, or, rather, the Minister of the Navy, as the person ultimately responsible for Navy policies. Successive Ministers had neglected the interests of the lower-ranking Navy personnel for years. They had failed to demonstrate any willingness to implement drastic reforms, despite the input they received from the lower echelons. As a result, their policies kept an outdated military system afloat, the consequences of which were borne by the sailors every day. As a result, the Ratings' Union had a long list of grievances, both minor and major, which were sometimes accommodated in part or in full. The most important were, as stated, the salary scheme, the absence of widow's and orphan's pension schemes, the outdated military legislation and regulations and, finally, the absence of certain types of co-determination. The fact that the Minister attempted to thwart the Ratings' Union's efforts with legal and military disciplinary measures did nothing to assuage the distrust and bitterness. As, under pressure from the Christian parties, the government began to interfere more and more with the spiritual and moral well-being of the sailors, while appearing to ignore long-standing grievances and being in no hurry to implement reforms, the union's anger focussed on the 'Christian policy of morality'. In essence, what it boiled down to was that the sailors did not like being under tutelage and wanted to free themselves from it.

Conversely, the Navy leadership harboured a deeply-rooted distrust towards military interest groups, and particularly towards the Ratings' Union. In the interests of military discipline and the existing hierarchical structure, Navy officers thought it undesirable for ratings to concern themselves with the fleet's working and living environment. After all, discipline was entirely dependent on obedience. In the eyes of the authorities, the existing dissatisfaction and the manner in which the union attempted to expose what it considered abuses were proof of a serious breakdown of authority, for which they ulti-

mately held the SDAP responsible. From the turn of the century onwards, this political party – as was widely held – had managed to get the lower-ranking Navy personnel in its clutches through the agency of the Ratings' Union. According to some officers, that party had only one goal in mind: to systematically undermine the Navy as an organisation by keeping its personnel in a permanent state of revolt. From this perspective, it was understandable that the union was regarded with suspicion and shown a firm hand. However, the authorities failed to realise that this attitude of suspicion and rejection increasingly drove the sailors in the direction of the socialists, who in turn made clever use of the vacuum that had been created. In retrospect, the Social Democrats may have had less of a free hand if the Navy leadership had settled legitimate grievances at an early stage.

Only a few Navy officers did not label the union as socialist, and therefore suspect. For example, Thierens believed the 'spirit of dissatisfaction' in itself bore no relation to socialism, but should be considered a 'psychological phenomenon'. At the same time, it cannot be denied that the fight for emancipation, development and edification of the lower-ranking Navy personnel showed similarities with the fight of the workers on land, which was reflected by, among other things, the Ratings' Union's membership of the Netherlands Committee for Universal Suffrage (*Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht*, NCVAK). However, this does not imply that socialism was the dominant force within the union. Although the SDAP repeatedly brought up abuses at the Navy in the House of Representatives, and consistently gave its support to the Ratings' Union's wishes, the sources offer few indications that the SDAP had actually penetrated deep into the Navy. Very few ratings were party members, although it should be noted that it was the SDAP members among the ratings who constituted most of the Union's cadre and determined its image to the outside world. It may be presumed that the Social Democrats were only assured of crew members' sympathy as long as they defended their interests. In retrospect, we may wonder whether the SDAP 's support in Parliament did not largely work to the Union's disadvantage. The lack of support from other political parties meant that only a few items on the wish list were granted during the period up to 1914. Moderate and sometimes well-founded requests – often of a socioeconomic nature – wrongly became politically charged, and were rejected as a result. This, in turn, increased dissatisfaction among the sailors, who felt unappreciated.

After all, it turned out that the SDAP was not as deeply embedded in the Navy as first thought. While there was undeniably a certain, albeit difficult to measure, sympathy for the SDAP among lower-ranking Navy personnel, the Netherlands did not possess a socialist-leaning, revolutionary fleet in the years 1890-1914. The 'red fleet' was a concept that was used first and foremost in the political arena. It was an image of fear, a metaphor, a political construct that was indicative of certain problems at the Navy, but no less importantly, one that was used to undermine the Ratings' Union and the SDAP. There were numerous grievances among the lower ranks, as well as outright dissatisfaction, and tensions frequently arose between superiors and subordinates. Nonetheless, this dissatisfaction and the confrontation ensuing from it were never politically or ideologi-

cally motivated. The sailors simply fought a battle for emancipation and improvement of their lot, targeting the conditions under which the Navy existed rather than its right to exist.

Overall, it can be concluded that Navy personnel's behaviour in the early twentieth century was not a product of Social Democrat infiltration, as many contemporaries claimed, but rather the outcome of a process of emancipation that had begun in the last quarter of the nineteenth century, which in turn was a reaction to social developments and the metamorphosis of the Navy. The existing dissatisfaction with employment conditions was fuelled by the conservative and authoritarian attitude of the Navy leadership. The tensions that followed were largely the result of two diametrically opposed 'discourses'. While the Ratings' Union – supported by the SDAP – essentially fought for sailors to be treated with dignity, the Navy leadership and a large part of the political leadership entertained a paternalistic attitude towards Navy personnel. This was really about two conflicting 'world views', in which the Navy leadership would adopt the role of authoritarian and sometimes caring father as it saw fit, while the sailors wanted a bigger say and a more egalitarian relationship. Although sometimes the Union and the authorities signalled the same abuses, they made different assessments of the underlying causes, and therefore formulated solutions that lay far apart. On top of that, the Navy generally took a wait-and-see attitude. The two sides actually talked at cross-purposes, creating a breeding ground for yet more unrest as well as more fear. In this climate, the idea of a 'red fleet' thrived extremely well. The actions of the unions reinforced existing fears of and distrust towards lower-ranking Navy personnel. As a result, contemporary sources, particularly after many sailors had refused to accept the extra rations for refreshments on the occasion of birthdays of members of the Royal House of the Netherlands as part of their protest against the shore leave regulation, wrongly presented the issue as a choice between either red (social democracy) or orange (the House of Orange). However, that was not a relevant issue for most sailors. They did not engage in any political battle on behalf of the SDAP, nor was their fight directed against the Anti-Revolutionary Party (*Anti-Revolutionaire Partij*, ARP), the House of Orange or the authorities. Instead, they had their own sociocultural agenda. In that sense, the Dutch Navy sailor in the period prior to the First World War was neither red nor orange.

Conclusion

Returning to the main question and having considered all aspects, we can say that between 1870 and 1914, the Navy sailor developed in such a way that he began to question the existing military relationships and conditions. The Navy sailor became aware of his subordinated position, organised himself in an interest group, voiced his demands for a dignified existence and campaigned for improvement of existing working conditions and terms of employment. Of course, this was a process spanning many years: it did not suddenly begin from one day to the next, nor was it complete by 1914. The period studied in this thesis covers only two of the four phases distinguished by sociologists in total.

The first phase, lasting from 1870-1901, can best be described with the terms professionalisation and awareness. The years 1901-1914 form the second phase and can be characterised as a period of organisation and agitation. During this period, the willingness to take action reached its peak, with the various unions speaking on behalf of the sailors. By emphasising the process of emancipation, the intention was precisely to distance this study from the political frame of 'red' or 'orange'. Instead, the aim of this thesis was to make it clear that there was essentially a sociocultural struggle going on. Although politics played a role in this, it was not a politically or ideologically charged battle – perhaps with a few exceptions.

Lastly, this leads to the more fundamental question of whether the 'red' week of November 1918 must be explained from the specific circumstances of the time or whether it had deeper roots. The specific situation at the end of the First World War likely played a role. The revolutions in Germany and Russia will certainly have caused anxiety among the authorities. Moreover, given the political tension at the time, the Navy Unions played for high stakes. However, this study offers a more in-depth explanation of why disturbances did not manifest themselves in 1918 and why the authorities' fears were nevertheless understandable. The study shows how relations within the Royal Netherlands Navy had already been tense for quite some time. In view of the situation of November 1918, two general conclusions can therefore be drawn.

Firstly, the doubts about the reliability of the sailors, which the authorities openly demonstrated in November 1918, were not entirely unfounded. Since the end of the nineteenth century, relations between the lower ranks on the one hand and the Navy leadership on the other had been tense. However, contrary to the claims by many naval officers, which had little to do with socialist sympathies or the threat of revolution. It was far more likely rooted in a chronic dissatisfaction with the way in which the Navy leadership dealt with its personnel. In that sense, the fleet was indeed undergoing a latent crisis. With everything that had taken place in the years beforehand, it was understandable that the Navy authorities feared insurrection. After all, dissatisfaction was a suitable breeding ground for mutiny, or even revolution. It was no secret that the SDAP wanted to use this prevailing dissatisfaction in Dutch society like no other party. At the same time – and this is the second conclusion – as the study shows, the authorities had little control over the personnel. The Navy leadership existed too much in isolation and found it difficult to relate to far-reaching social developments, which also had an impact on Navy personnel and therefore on the organisation. It paid little attention to the experience of ratings and their motives for fighting to improve their lot. As a result, it failed to sufficiently comprehend the fact that the sailors were not engaged in a political battle, but rather a social one.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archieven en collecties

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (UVA), AMSTERDAM
Jaarverslagen betreffende *Het Anker*, 1905-1918
Jaarverslagen betreffende het Soerabajasch Marinegebouw

BIJZONDERE COLLECTIES UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN (BC UBL), LEIDEN
Collectie Bibliotheca Publica Latina 1561
Briefwisseling tussen E. Lucas en L.C. Luzac

BRABANTS HISTORISCH INFORMATIECENTRUM (BHIC), DEN BOSCH
Archief Gemeentebestuur Sint-Oedenrode

ERFGOED LEIDEN EN OMGEVING (ELO), LEIDEN
Archief A. Rutgers van der Loeff
Diverse circulaires betreffende de Kweekschool voor Zeevaart
Verslagen van de Kweekschool voor Zeevaart, 1857-1914

HET SCHEEPVAARTMUSEUM (HMS), AMSTERDAM
Documentatie I. van den Bosch
Handschriftenverzameling, dagboekaantekeningen van J.B. van de Craats
Maritieme Documentatie Albert Chambon

HISTORISCH DOCUMENTATIECENTRUM VOOR HET NEDERLANDS PROTESTANTISME (HDC), AMSTERDAM
Archief H. Colijn
Archief Th. Heemskerk
Archief A. Kuyper

INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS (IISG), AMSTERDAM
Archief ANDB
Archief SDAP
Archief SDAP-afdeling Den Helder

Archief F. van der Goes
Archief G. Harmsen
Archief W.H. Meijer
Archief P.J. Troelstra
Collectie Statuten en arbeidsreglementen
Documentatiecollectie Nederlandse vakbonden

NATIONAAL ARCHIEF (NL-HaNA), DEN HAAG
Archief Commandant der Marine Willemsoord, 1841-1943 (2.12.12.01)
Archief Directie der Marine: Commandement Maritieme Middelen Willemsoord, 1815-1958 (2.12.12)
Archief Interdepartementale Commissie inzake de Splitsing van het Marinepersoneel, 1824-1925 (2.12.23.01)
Archief Kabinet des Konings, 1841-1897 (2.02.04)
Archief Ministerie van Justitie: openbaar verbaal, 1876-1914 en geheim verbaal, 1823-1914 (2.09.05)
Archief Ministerie van Justitie: verenigingsregister, 1874-1876 (2.09.12.01)
Archief Ministerie van Marine: openbaar verbaal, 1813-1900 (2.12.01)
Archief Stamboeken Marine, 1813-1940 (2.12.14)
Archief Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1945 (2.02.22)
Archief J.C. Rijk, 1842-1854 (2.21.205.52)
Archief familie Röell, 1658-1974 (2.21.315)
Archief C. van der Voort van Zijp, 1898-1934 (2.21.281.11)
Collectie H.P. Marchant, 1888-1946 (2.21.117)
Collectie J.J. Quarles van Ufford, 1808-1852 (2.21.007.55)

NEDERLANDS INSTITUUT VOOR MILITAIRE HISTORIE (NIMH), DEN HAAG
Collectie Kweekschool voor Zeevaart te Leiden (131)
Collectie Losse Stukken (057)
Akte van overeenkomst tussen de minister van Marine en de Kweekschool voor Zeevaart
Brieven van W.F. van Erp Taalman Kip
Manuscript G.J.A. Raven, 'Zorg dat je erbij komt!'
Memoires van Thomas Johannes van Netten
Memoires van K. Twist
Collectie Marine-Voorlichting (MARVO) (064)
Collectie Maritieme Documentatie (z.nr.)
Collectie Onze Vloot (021)
Collectie Persoonsdossiers KM (183)
Collectie Vereniging Belangenbehartiging Militairen (VBM/VZB) (083)
Collectie Voorschriften/verordeningen Koninklijke Marine (VKM) (085)

PERSOONLIJKE COLLECTIE
Familie Van Dugteren, manuscript 'Marinebelevenissen' van Hein van Dugteren

Periodieken

Algemeen Handelsblad
Christelijk Militair Blad
Correspondentieblad van den Algemeenen Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen
Correspondentieblad van den Bond voor Minder Marine-Personeel
Correspondentieblad Soerabaiasch Marine-Gebouw
De Amsterdammer
De Avondpost
De Christendemocraat
De Gids
De Heraut
De Locomotief
De Maasbode
De Middernachtzendeling
De Militaire Spectator
De Nederlander
De Nieuwe Courant
De Nieuwe Tijd
De Notenkraker
De Propagandist
De Revolver
De Standaard
De Telegraaf
De Tijd
De Vonk
De Vrije Socialist
De Waarheidsvriend
De Wekker
De Zee
De Zondagsbode
Eigen Haard
Extra Tijding
Haagsche Courant
Heldersche en Nieuwedieper Courant
Het Anker
Het Maandblad: Getuigen en Redden

Het Nederlandsche Zeewezen
Het Nieuws van den Dag
Het Nieuws van den Dag: Nederlandsch-Indië
Het Vaderland
Het Volk
Javabode
Land en Volk
Leidsche Courant/Dagblad
Marineblad
Mededeelingen betreffende het zeewezen
Militaire Gids
Nederlandsche Staatscourant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Onze Eeuw
Onze Vloot
Socialistische Gids
Soerabajasch Handelsblad
Sociaal Weekblad
Tijdschrift voor het zeewezen
Tijdschrift voor Strafrecht
't Vliegend Blaadje
Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen
Verslagen Marine-Vereeniging
Verslagen van de Vereeniging tot behandeling van op de Zeemacht betrekking hebbende onderwerpen
Vragen des Tijds
Weekblad van het Recht

Gedrukte bronnen

A.E.P., *Teregtwijzing betrekkelijk 's Rijks zeewezen* (Amsterdam 1845).

Algemeen verslag en beantwoording van vraagpunten omtrent het zeewezen van den Staat (Den Haag 1852).

Arriëns, P., *Bijdrage tot de kennis onzer marine* (Den Haag 1846).

Arriëns, W.A., *De krijgstucht aan boord Zr. Ms. Oorlogsschepen in Nederland en Indië in verband met het nieuwe strafstelsel* (Den Haag 1885).

Assen, E. van, *Van aan- tot afmonsteren. Het leven van den Nederlandschen zeeman aan boord, in verband tot de Wet* (Leiden 1901).

Augur [J.E. van der Wielen], *Van het Haagsche Binnenhof. Parlementaire schetsen* (Amsterdam 1901).

Bakker, W., *Het leven van den zeeman te Amsterdam* (Amsterdam 1902).
Balen Blanken, G.C. van, *Leerredenen ten gebruike bij de godsdienstoefeningen op Zijner Majesteits schepen van oorlog, koopvaardij- en andere zeebodems* (2 dln.; Leiden 1846).
Bepalingen voor de Subcommissie der Leidsche Kweekschool voor Zeevaart (Leiden 1874).
Berigt aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leyden (verschillende edities; Leiden z.j.)
Beth, J.C., *De departementen van algemeen bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907* (Groningen 1908).
Blok, C.J., *Aantekeningen behoorende bij de Militaire wetten voor het krijgsvolk te water* (Amsterdam 1900).
Brief aan een vader over de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden (Leiden z.j.).
Brusse, M.J., *Van af- tot aanmonsteren. Het leven van den zeeman aan den wal* (z.p. z.j.).
Clockener Brousson, H.C.C., *Liederenbundel voor janmaat en soldaat* (z.p. z.j.).
Cohen Stuart, W.J., *Bemanning-zaken. Kan de zeemacht meer kracht ontwikkelen?* (Den Haag 1912).
Colette, P.P.C. en J.J.C. van Dijk, *Militaire rechtspleging. Handleiding ten dienste van officieren en aanstaande officieren* (Zwolle 1901).
Cosijn, A., *Opmerkingen betreffende de Nederlandsche marine, in verband met de opleiding van haar personeel* (Utrecht 1858).
De Nederlandsche regeering als zielverkoopster (Een protest tegen de werving bij marine en leger). Landelijk Komité der Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (Amsterdam [1905]).
De rechtspositie van den marine-schepeling. Een opwekking tot deelname aan den strijd voor een betere rechtspleging bij de zeemacht in Nederland. Bond voor Minder Marine-Personeel (Amsterdam 1909).
Deventer, A.W.M. van, *Een ernstig woord aan onze jeugdige zeelieden* (2de herz. druk; Amsterdam 1909).
Deventer, [A.M.W.] van, *Werving en geneeskundig onderzoek (gewicht, lengte, borstmaten) der scheepsjongens* (Leiden 1898).
Donner, J.H, *De roeping der christenen tegenover leger en vloot* (Breukelen 1912).
Duhne, L.C., *Een woord ten gunste van de afschaffing der lijfstraffen bij de Nederlandsche Marine* (Nieuwediep 1875).
Dyserinck, Joh., *Godsdienstige overwegingen* (2 dln.; Haarlem 1868-1869).
Ebeling, F., *De toestanden op de Nederlandsche koopvaardij en de weg om daar verbetering in te brengen* (Amsterdam z.j.).
Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht, en de treurige gevolgen daarvan. Algemeenen Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen (1ste, 2de en 3de druk; Amsterdam [1903]).
Eenige beschouwingen over den oorlogsmatroos, meer bepaaldelijk in verband tot de afschaffing van de lijfstraffen aan boord van 's Rijks oorlogschepen (Arnhem 1858).
Eenige gedachten over den materieëlen toestand der Marine (Amsterdam 1848).
Eenige gedachten over den moreelen toestand der Marine (Amsterdam 1847).

Eenige noodzakelijke inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden (verschillende edities; Leiden z.j.).
*Een leven in dienst van de Marine, 1896-1927. Leendert Dingenis van Driel (Kolijnsplaat 27-10-1882 * Middelburg 12-11-1954)* (z.p. 2016).
Een marine-matroos, *Het leven van een matroos. Ter overweging aan alle ouders en opvoeders der jeugd* (Amsterdam 1903).
Een opregte vriend [A. Rutgers van der Loeff], *Brief aan een vader, die zijn zoon op de Kweekschool voor Zeevaart wil doen* (Leiden 1856).
Een Practicus, *Een woord aan de kiezers en afgevaardigden van Nederland, over den toestand onzer zeemagt* (Amsterdam 1850).
Een' vriend der marine [W.M. Obreen], *Over de bemanning van 's Rijks oorlogs- en der koopvaardijschepen* (Den Haag 1845).
Een woord tot den zeeman over de zeemans-huizen in ons vaderland (z.p. z.j.).
Een zeeofficier, *De toestand der Nederlandsche marine in 1873* (Nieuwediep 1873).
Everdingen, E. van, *Marine-toestanden. Ervaringen uit het Marineleven. Ter overweging opgedragen aan alle ouders en opvoeders der jeugd* (Rotterdam [1902]).
F.C.O. [J.E. Kempe], *Marine* (Rotterdam 1844).
Fremery, G. de, *Handleiding tot de kennis van schip en tuig, artillerie, reglementen, kompas, vlaggen enz., voor jongens der Kon. Nederlandsche Marine* (z.p. 1883).
F.S., *Hoe kan mijn zoon bij de marine komen en wat zijn de vooruitzichten?* (Den Haag 1904).
Gedenkboek ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van den Algemeenen Bond van Nederlandsche Marinematrozen, 22 januari 1897-22 januari 1907 (z.p. z.j.).
Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (Amsterdam 1919).
Geerling, F.L., *Over eene vrijwillige reserve voor de Nederlandsche zeemagt* (Den Haag 1879).
Geneeskundig jaarverslag nopens den gezondheidstoestand bij de Koninklijke Nederlandsche Marine, 1877-1907.
Goeje, C.H. de, *De Kweekschool voor Zeevaart* (Leiden 1882).
Goeje, C.H. de, *Geschiedenis der Kweekschool voor Zeevaart te Leiden ter gelegenheid van haar 40-jarig bestaan: 1855-1895* (Leiden 1895).
Goeje, C.H. de, *Handleiding voor de jongens der zeemacht, geplaatst aan de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden* (Den Haag 1894).
Goeje, C.H. de, *Korte geschiedenis der subcommissien van de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden ter gelegenheid van haar 40 jarig bestaan* (Leiden [1898]).
Guyot, H.D., *Marinestudiën* (2 dln.; Den Haag 1898).
Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1890-1914.
*Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-*Generaal, 1890-1914.
Handleiding voor bestuurders. Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1908).
Handleiding voor bestuurders. Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1915).
Hartevelt, D., *Onze kweekschool voor Zeevaart* (Leiden 1869).
Het weduwen- en weezenpensioen. Bond voor Minder Marine-Personeel (Amsterdam z.j.).

Hoerah! voor de Koninklijke Marine (Een waarschuwing aan ouders en opvoeders). Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (Amsterdam z.j.).
Hoeven, G.G. van der, 'Wet van 7 juni 1902 (Staatsblad no. 87) tot regeling der pensioenen van de militairen der zeemacht (Pensioenwet voor de zeemacht 1902) met enkele aanteekeningen aan de gewisselde stukken en de beraadslagingen der beide Kamers der Staten-Generaal ontleend' in: H.J.A. Mulder, *Verzameling Nederlandsche Staatswetten (oranje uitgave), bewerkt met aanteekeningen, ontleend aan de gewisselde stukken en discussiën in beide Kamers der Staten-Generaal* (Den Haag z.j.).
Honoré Naber, S.P. L', *Een goed woord voor het mindere marine-personeel* (Den Haag 1914).
Honoré Naber, S.P. L', *Het leven van een vloothouder. Gedenkschriften van M.H. Jansen* (Utrecht 1925).
Huart, A.J.M., en I. Salomon, *De militaire wetten voor het krijgsvolk te water, met aanteekeningen, dienende tot handleiding bij de beoefening van het militair-regt bij de marine* (Den Haag 1866).
Inlichtingen aangaande de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden (verschillende edities; Leiden z.j).
Jaarboekje voor 1904. Algemeenen Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen (Amsterdam z.j.).
Jaarboekje voor 1909. Bond voor Minder Marine-Personeel (Amsterdam 1909).
Jaarverslag der vierde algemeene vergadering van den Algemeenen Bond voor Nederlandse Marine-Matrozen (Den Helder 1901).
Jaarverslag van de Algemeenen Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen / Bond voor Minder Marine-Personeel, verschillende jaargangen.
Jansen, M.H., *De omwenteling in het zeewezen. Eene bijdrage tot verzekering der onafhankelijkheid* (Dordrecht 1864).
Joekes, J.C., *Het behoud der lijfstraffen bij onze zeemacht* (Amsterdam 1873).
Jonckheer, J.B.A., *De recruteering onzer Marine-matrozen* (z.p. z.j.).
Jung, M.M., *Een en ander over alcohol en zijne verderfelijke werking* (Den Haag 1904).
Junius [F.L. Geerling], Het *Auxiliair Eskader en nog wat. Nalezing op de marine-begrooting van 1886* (Leiden 1886).
Kijkjes in de marine-huishouding (Leiden 1872).
Klosser, G.H., *Scheepsgezondheidsleer: handleiding tot het bewaren en bevorderen van de gezondheid van den Nederlandschen zeeman, in 't bijzonder van den marine-schepeling* (2 dln.; Den Haag 1893).
Koe, A. de, *'n Preek en wat er van kwam* (Amsterdam 1899).
Kriens, M.J.E., *Krijgstuchtverslapping bij de marine en mijn ontslag uit 's Lands Zeedienst* (Amsterdam 1887).
Kuijl, J.M.W., *Een ontwerp voor de samenstelling en bemanning der toekomstige Nederlandsche oorlogsvloot* (Den Helder 1906).
Kuijl, J.M.W., *Lotsverbetering bij de Koninklijke Marine* (Nieuwediep 1908).
Kuwiks, *Uit de eerste marinejaren van Dirk Jan* (Leiden z.j.).

Kuyper, Abraham, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie* (Amsterdam 1891).
Kuyper, Abraham *Ons program* (5de druk; Hilversum 1907).
Kweekschool voor Zeevaart te Leiden: opleiding van leerlingen-onderofficier bij de Koninklijke Marine (Purmerend 1920).
Land, S.T., *Iets over de Marine* (Den Haag 1889).
Lipman, S.P., *Hollands marine* (Amsterdam 1831).
Luhrs, D., *Mijn protest tegen de "Koninkl. Nederlandsche Marine". Een ernstig woord aan ouders en opvoeders* (Amsterdam z.j.).
Mackay, C.W.F. baron, *De alcohol op onze vloot. Inleiding gehouden op het eerste Christelijk Congres tegen het Alcoholisme te Utrecht, 26 augustus 1909* (z.p. z.j).
Matouchenko, A., *De matrozenopstand in de Zwarte Zee. Verhaal der gebeurtenissen aan boord van het Russische oorlogsschip "Knjas Potemkin"*. In het Nederlands vertaald door W.H. Vliegen (Rotterdam 1905).
Meeuse, C., *Godsdienstig handboek voor zeelieden van onderscheiden standen, of Christelijke zeevaart voor de negentiende eeuw* (2 dln.; Middelburg 1821).
Meijer, W.H., *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat*. Verzorgd en geannoteerd door Mies Campfens (Amsterdam 1981).
Meyer, Bernard, *Voorwaarts en niet vergeten* (Amsterdam 1958).
Michels, A.W., *De provoost-straf. Een pleidooi voor een humanere en rechtvaardiger toepassing van het militaire tuchtrecht* (Amsterdam 1918).
Militaire wetten voor het krijgsvolk te water en daartoe betrekkelijke bepalingen (Den Haag 1855).
Munster, J.N. van, *Met zegen bekroond: grepen uit de geschiedenis van veertig jaren der Nederlandsche middernachtzending-vereeniging* (Amsterdam 1935).
Naber, Johanna W.A., *Samuel Pierre L'Honoré Naber naar de correspondentie met zijn ouders, loopende 1880-1913* (Den Haag [1939].
Netscher, Frans, 'Karakterschets A.P. Staalman', *Hollandse Revue 7* (1902) 781-796.
Op voor een nieuw gebouw! Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1909).
Overbeek de Meijer, G. van, *Scheepsgezondheidsleer: handleiding tot de bewaring der gezondheid van schepelingen* (2 dln.; Tiel 1861-1862).
Pantser [W.A. Palm], *Marine-toestanden: heilige dagen* (Den Helder 1896).
Pantser [W.A. Palm], *Marine-toestanden: nog vijf heilige dagen* (Den Helder 1893).
Pantser [W.A. Palm], *Marine-toestanden: zeven heilige dagen* (Den Helder 1892).
Patriot, *Het capitulantenstelsel en de Vereeniging "Voorwaarts-marsch!" in verband met de belangen van den staat, het leger en de vloot* (Arnhem 1904).
Quant, L.J., *Het huidige marinevraagstuk* (Haarlem 1919).
Q.X., *Herinnering van een adelborst* (Haarlem 1927).
Rapport en voorstellen inzake de voeding en dienstregeling in Oost-Indië aan boord Hr. Ms. schepen Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1910).
Rapport inzake den toestand van het koks-personeel en de kombuizen aan boord Hr. Ms. schepen in O.-I. Bond voor Minder Marine-Personeel, hoofdafdeling 'Hertog Hendrik' en het bakkerspersoneel van de hoofdafdeling 'Zeven Provinciën' (Den Helder 1911).

Rapport inzake tractementsregeling der matrozen, mariniers, stokers en daarmee gelijkgestelden bij de Marine. Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1911).
Rapport nopens de tractementsregeling van de matrozen, mariniers en stokers, volgens in 1913 gehouden onderzoek. Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1915).
Rapport van de Fusie-commissie uit de organisaties van marine-personeel (Den Helder 1919).
Rapport van de Staatscommissie, ingesteld om te onderzoeken in hoeverre wijziging moet worden gebracht in de bezoldigingen van land- en zeemacht (Den Haag 1918).
Rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië (Den Haag 1913).
Reglement op het geneeskundig onderzoek omtrent de geschiktheid voor de dienst bij de Zee- en Landmagt (Den Haag 1871).
Reglement voor de Kweekschool te Zeevaart, te Leyden (Leiden 1855).
Reglement voor de Kweekschool te Zeevaart, te Leyden (Leiden 1861).
Ridder, J.H. de, *Een twintigjarige reddingsboot* (Leiden 1877).
Rijk, J.C., *Het bestuur der marine, gedurende de jaren 1842-1849, nader toegelicht en in verband beschouwd met het algemeen verslag en beantwoording van vraagpunten omtrent het zeewezen van den staat, uitgebragt in Augustus 1852, door eene speciale daartoe benoemde commissie* (Amsterdam 1853).
Rijk, J.C., *Het bestuur der marine, onder den schout-bij-nacht, later vice-admiraal J.C. Rijk, gedurende het tijdvak van 3 junij 1842 tot 15 september 1849* (2 dln.; Amsterdam 1851).
Rovers, J.H., *Pro patria. Onze volksbewapening te land en ter zee* (Utrecht 1878).
Rüter, A.J.C., *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën, 1840-1849* III, ***P**eriodieke rapporten, 1844-1845* (Utrecht 1950).
Rutgers van der Loeff, Manta, *'Ik wil een dagboek beginnen.' Uit het dagboek van stamvader Abraham Rutgers van der Loeff* (Almelo 1987).
Rutgers van der Loeff, A., *Toespraak bij de inwijding van het nieuwe gebouw der Kweekschool voor Zeevaart, gehouden te Leyden, den 3den October 1859* (z.p. z.j.).
Rutgers van der Loeff, A., *Toespraak bij de opening der algemeene vergadering van de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, den 3en October 1879, ter inwijding van het Nieuwe Gebouw* (Leiden 1879).
Schaper, J.H.A., *Drie artikelen over sociaal-democratie en landsverdediging* (Den Haag z.j.).
Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij, 1878-1928 (Kampen 1928).
Sepp, Christiaan, *Uit het predikantenleven van vroegere tijden. Aantekeningen* (Leiden 1890).
Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden, losse nummers.
Statistisch geneeskundig jaarverslag der Koninklijke Marine, 1908-1914.
Statuten en Huishoudelijk Reglement van den Bond van actief dienende Stokers beneden den graad van Korporaal bij de Marine "Goetgeluk" (Den Helder [1908]).
Swalue, E.B., *De zeemanshuizen, meer bijzonder dat te Amsterdam, en het genootschap ter bevordering van zendingen onder de zeelieden aan boord, aan wal, binnenslands en in den vreemde* (Amsterdam 1858).
Temperance Work in the Royal Navy (Londen 1879).

Thierens, A.E., *Opstellen over onze marine, oorlogsschepen en onderzeeërs. Geschreven voor den Nederlandschen staatsburger, die behoort te weten, wat zijne marine is en wat zij kan, en die door zijne belangstelling behoort mede te werken tot een doelmatig gebruik van de daaraan besteede gelden* (Den Haag z.j.).

Timmerman, M.R., *Handleiding der gezondheidsleer, vooral met betrekking tot de krijgs- en zeemansstand* (Utrecht 1864).

Troelstra, P.J., *De S.D.A.P. (Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland). Haar ontstaan, doel en streven* (Amsterdam 1896).

Vaynes van Brakell, H.J.L.T., *Zestien zeereizen. Herinneringen uit een veertigjarige loopbaan bij de Nederlandsche marine* (Amsterdam 1870).

Vereenigt u! Propaganda-brochure. Bond voor Minder Marine-Personeel (Den Helder 1912).

Veritas, *De oorlogs-matroos en de woekeraars* (z.p. [1875]).

Verslag van de Commissie belast met ontwerpen van grondslagen voor een Rijkspensioenfonds voor weduwen en weezen van militairen beneden den rang van officier (z.p. z.j.).

Verslag van de redactie en administratie van "Het Anker" (z.p. 1905-1918).

Verslag van het eerste Christelijk Congres tegen het Alcoholisme (z.p. z.j.).

Verslag van het zevende congres der ***S.D.A.P.*** *en van het verkiezingscongres* (Amsterdam 1901).

Verzamelen! Een ernstige oproep tot de stokers bij de marine, om deel te nemen aan den strijd voor lotsverbetering. Bond voor Minder Marine-Personeel (Amsterdam z.j.).

Vriese, J.C. de, *Iets over de toepassing der lijfstraffen bij onze zeemagt* (Rotterdam 1873).

Waldeck, J.A., 'Onderwijs voor de zeemacht' in: P.F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering, 4e afdeling, Allerlei instellingen van Onderwijs* III (Den Haag 1881).

Warners, C.J., 'Geestelijke verzorging bij de vloot' in: J. Kooiman (red.), *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar negentien honderd en veertien* (Purmerend z.j.) 277-280.

Weitzel, A.W.P., *De militaire pensioenen der land- en zeemacht, zoowel in Nederland als in Indië* (Den Haag 1878).

Westermann, H., *De regtspleging bij de landmagt en bij de Zeemagt. Geschiedenis, gewisselde stukken, beraadslagingen en aantekeeningen en de Provisioneele instructie voor het Hoog Militair Geregtshof* (Bussum 1914).

Westpalm van Hoorn tot Burgh, J.C.R., *Handboekje voor jongens aan boord Z.M. opleidingschepen* (Amsterdam 1877).

Westpalm van Hoorn tot Burgh, J.C.R., *Type van den Nederlandschen marine-matroos* (z.p. z.j.).

Wijnmalen, T.C.L., 'Ter herinnering aan P.A. Leupe' in: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië 5* (1881) 232-245.

Zeemans-leven en zeemans-regt. Ervaringen en beschouwingen van een zeeman (Amsterdam 1854).

Literatuur

75 jaar statistiek van Nederland. Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag 1975).

Acda, G.M.W., *Op de deining van de wetenschap. Leven en werk van Gustaaf Frederik Tydeman (1858-1939), zeeofficier en hydrograaf* (Franeker 2019).

Acda, Gerard, Henk den Heijer en Adri van Vliet, 'Twee eeuwen maritieme geschiedschrijving in Nederland', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 27-1 (2008) 3-17.

Aerssen, Marnix van, *Driemaal Oost. François van Aerssen Bijeren van Voshol (1883-1968). Marineofficier, koopman en diplomaat* (Zutphen 2016).

Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).

Alink, H.J.M.M., 'Zielzorg bij de marine' in: J. Kooiman (red.), *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar negentien honderd en veertien* (Purmerend z.j.) 284-288.

Alphen, Marc A. van, *Het oorlogsschip als varend bedrijf. Schrijvers, administratie en logistiek aan boord van Nederlandse marineschepen in de 17de en 18de eeuw* (Franeker 2014).

Alphen, Marc van, Jan Hoffenaar, Alan Lemmers en Christiaan van der Spek, *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa, 1648-1813* (Amsterdam 2019).

Amersfoort, H., *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829* (Den Haag 1988).

Amersfoort, Herman, 'The Dutch army in transition. From all-volunteer force to cadre-militia army, 1795-1830' in: Erik-Jan Zürcher (red.), *Fighting for a living. A comparative history of military labour, 1500-2000* (Amsterdam 2013) 447-477.

Anten, Jaap, *Navalisme nekt onderzeeboot. De invloed van buitenlandse zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942* (Amsterdam 2011).

Backer Dirks, J.J., *De Nederlandsche zeemacht in hare verschillende tijdperken geschetst*, deel II (2de druk; Den Haag 1890).

Bakker, Maarten, Maarten Noot en Rens Schendelaar, *Aan boord alles wel. Den Helder en de Koninklijke Zeemacht in de periode 1850-1915* (Den Helder 2005).

Baynham, Henry, *Before the Mast. Naval ratings of the 19th century* (Londen 1971).

Baynham, Henry, *From the Lower Deck. The Navy 1700-1840* (Londen 1969).

Bekkering-Merens, M., 'De zorg dat je er bij komt in 1813-1814. Een en ander over de personeelstoestand bij de Nederlandse Marine na de Franse overheersing', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 16 (1968) 14-32.

Berg, J.Th.J. van den en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar parlement. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013).

Bergen, Leo van, *Pro Patria et Patientia. De Nederlandse militaire geneeskunde 1795-1950* (Nijmegen 2019).

Berghahn, Volker R., *Militarism: the history of an international debate, 1861-1979* (Leamington Spa 1981).

Beunders, Henri J.G., *'Weg met de vlootwet!' De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Bergen 1984).

Beuzekom, Bas van, *Van Watergeus tot Schorpioen. Vier eeuwen Gorcum en de Marine* (Gorinchem 1979).
Bevaart, W., *De Nederlandse defensie (1839-1874)* (Den Haag 1993).
Bevaart, W., 'Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger' in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 218-245.
Bevaart, Willem, 'Vormende jaren (1815-1870)' in: Jaap R. Bruijn en Cees B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland, 1550-2000* (Utrecht 2003) 287-312.
Beylen, J. van (red.), *Maritieme Encyclopedie* (7 dln.; Bussum 1970-1973).
Bie, Ronald van der, *De macht van de statistiek. De Centrale Commissie voor de Statistiek. Samenstelling en rekrutering, 1892-1899* (Amsterdam 2009).
Bik, E.A. en D. Roos, *Kromsluiting in de ijzers. Uitspraken van de Raad van tucht (voor de koopvaardij) 1856-1909* (Amsterdam 1995).
Binneveld, J.W.M. en F.S. Gaastra, 'Organisatie en conflict van een vergeten groep' in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, deel 35 (Den Haag 1972) 303-323.
Blake, Richard, *Evangelicals in the Royal Navy, 1775-1815. Blue lights and psalm-singers* (Woodbridge 2006).
Blake, Richard, *Religion in the British Navy, 1815-1879. Piety and professionalism* (Woodbridge 2014).
Bles, H. de, 'Modernisering en professionalisering, 1874-1918' in: G.J.A. Raven (red.), *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 65-86.
Bles, Harry de, Graddy Boven en Leon Homburg, *Vloot vereeuwigd, 1868-1968. Honderd jaar Koninklijke Marine in foto* (Alkmaar 2002).
Blom, J.C.H., *De muiterij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Utrecht 1975).
Blom, Ron en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004).
Boer, M.G. de, *Leven en bedrijf van Gerhard Moritz Roentgen. Grondvester van de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij, thans Maatschappij voor Scheeps- en werktuigbouw "Fijenoord", 1823-1923* (z.p. 1923).
Boogman, J.C. en C.A. Tamse, *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw. 27 teksten over emancipatie in Nederland* (Den Haag 1978).
Boos, Carla, 'Surinaamse socialistenvreter', *Historisch Nieuwsblad* 21-12 (2012) 68-75.
Boot, Coreline, *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989* (Amsterdam 2015).
Bornebroek, Arno, *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van Justitie* (Amsterdam 2006).
Bos, Dennis, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014).
Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).

Bosscher, Philipus M., 'Die Gewerkschaftsbewegung in der königlich-niederländischen Marine in vier Krisen: 1912, 1918, 1933, 1975. Von grundsätzlicher Opposition zur kritischen Loyalität' in: *Vorträge zur Militärgeschichte* II, *Menschenführung in der Marine* (Herford/Bonn 1984) 4-121.

Bosscher, Ph.M., 'De "Industrial Revolution" en het maritiem-strategisch en -taktisch denken in Nederland', *Mededelingen Sectie Krijgsgeschiedenis* 1-2 (1978) 142-156.

Bosscher, Ph.M., *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* I (Franeker 1984).

Bosscher, Ph.M., 'Oorlogsvaart' in: F.J.A. Broeze, J.R. Bruijn en F.S. Gaastra, *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1977) 353-394.

Bosscher, Ph.M., 'Oorlogsvaart' in: R. Baetens, Ph.M. Bosscher en R. Reuchlin (red.), *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* IV (Bussum 1978) 315-355.

Bosscher, Ph.M. e.a., *Prins Hendrik de Zeevaarder* (Naarden 1975).

Bosscher, Ph.M., 'Van stoom, stoomheeren, stroopies, machinisten, M.S.D.-ers... en anderen – iets over voorgeschiedenis en geschiedenis van het Korps Officieren van de Technische Dienst bij de Koninklijke Marine' in: M.J.C. Klaassen en Ph.M. Bosscher (red.), *Gedenkboek Korps Officieren van de Technische Dienst der Koninklijke Marine, 1 januari 1824-1 januari 1977* (z.p. 1977) I-1-57.

Bossenbroek, M.P., *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale groepen voor het Oost-Indische leger, 1815-1909* (Amsterdam 1986).

Bossenbroek, Martin, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst, 1814-1909* (Amsterdam 1992).

Bossenbroek, Martin en Jan H. Compagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen: prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).

Broeze, Frank, 'Militancy and pragmatism. An international perspective on maritime labour, 1870-1914', *International Review of Social History* XXXVI (1991) 165-200.

Bruijn, J. de, 'Partij of beginsel? De antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de Nederlandse politiek' in: idem (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht: aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Franeker 1987) 27-69.

Bruijn, J.R., *De admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren, 1713-1751. Regenten en financiën, schepen en zeevarenden* (Amsterdam 1970).

Bruijn, J.R., 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91-2 (1976) 218-248.

Bruijn, J.R., 'Geschiedschrijving van de Marine', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 13-1 (1994) 3-17.

Bruijn, J.R., *Het gelag der zeelieden* (Leiden 1978).

Bruijn, J.R., 'Marinevakbonden tussen wereldoorlog en muiterij (1914-1933)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 9-2 (1990) 135-157.

Bruijn, Jaap R., 'Seafarers in early modern and modern times: change and continuity', *International Journal of Maritime History* 17-1 (2005) 1-16.

Bruijn, Jaap R., 'The Dutch navy goes overseas (c. 1780-c. 1860)', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 21-2 (2001) 163-174.
Bruijn, Jaap R., 'The Netherlands' in: John B. Hattendorf (red.), *Ubi sumus? The State of Naval and Maritime History* (Newport 1994) 227-243.
Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998).
Bruijn, Jaap R., *Zeegang. Zeevarend Nederland in de achttiende eeuw* (Zutphen 2016).
Bruijn, J.R., 'Zeevarenden' in: F.J.A. Broeze, J.R. Bruijn en F.S. Gaastra, *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1977) 146-190.
Bruijn, J.R., H.J. den Heijer en H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk. Zeeman en minister, 1787-1854* (Amsterdam 1991).
Bruijn, J.R. en J. Lucassen (red.), *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie. Vijf artikelen van J. De Hullu* (Groningen 1980).
Brunsman, Denver, *The Evil Necessity. British Naval Impressment in the eighteenth-century Atlantic World* (Charlottesville 2013).
Brusse, Peter, *Onder de mensen. M.J. Brusse (1873-1914) journalist* (Amsterdam 2017).
Buiting, Henny, *Richtingen- en partijstrijd in de* ***SDAP****. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (****SDP****)* (Amsterdam 1989).
Buschman, M., 'Partij en vakbeweging' in: M. Buschman e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1980) 94-119.
Carew, Anthony, *The lower deck of the Royal Navy, 1900-1939: the Invergordon mutiny in perspective* (Manchester 1981).
Cate, Arthur ten, 'Verandering en continuïteit. Mariniers sinds 1665' in: Arthur ten Cate, Sven Maaskant, Jaus Müller en Quirijn van der Vegt, *Over grenzen. Het Korps Mariniers na de val de Muur, 1989-2015* (Amsterdam 2015) 5-35.
Chambon, Albert [A.W.P. Angenent], *Marinegewoonten en gebruiken* (Den Helder z.j.).
Chambon, Albert [A.W.P. Angenent], *Marinetermen* (Den Helder z.j.).
Charité, J., *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972).
Claus, David, 'Varis modis bene fit (Op verschillende wijzen kan het goed gebeuren). Ontstaansgeschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in het leger, 1815-1939' in: Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp, *Met het woord onder de wapenen. Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer 2016) 15-34.
Cohen Stuart, W.J., *De Nederlandsche Zeemacht van 1889 tot 1915. In twee gedeelten van 1889-1903 en van 1904-1915* (Den Haag 1937).
Conley, Mary A., *From Jack Tar to Union Jack: Images and Identities of British Naval Men, 1870-1918* (Dissertatie Boston College, Boston 2000).
Conley, Mary A., *From Jack Tar to Union Jack. Representing Naval Manhood in the British Empire, 1870-1918* (Manchester 2009).
Damen, R.M., *Drinken, loten en verder drinken in de militaire kantines* (MA-scriptie Universiteit Leiden, Leiden 2018).

Davids, C.A., *Wat lijdt den zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemanslied in de zeiltijd (1600-1900)* (Den Haag 1980).
Davids, Karel, 'Maritime labour in the Netherlands, 1570-1870' in: Paul C. van Royen, Jaap R. Bruijn en Jan Lucassen (red.), *'Those emblems of hell'? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870*. Research in Maritime History deel 13 (Newfoundland 1997) 41-71.
Davids, Karel, 'Technological change and the professionalism of masters and mates in the Dutch mercantile marine, 1815-1914', *Collectanea Maritima* V (Brussel 1991) 282-303.
Davids, Karel en Joost Schokkenbroek, 'Nieuwe beroepen op koopvaardijschepen, 1850-1950' in: Anita van Dissel, Maurits Ebben en Karwan Fatah-Black (red.), *Reizen door het maritieme verleden. Opstellen aangeboden aan Henk J. den Heijer bij zijn afscheid als hoogleraar Zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden* (Zutphen 2015) 59-77.
Deinse, F.J.H. van, *Het vraagstuk der venerische ziekten bij de marine* (Leiden 1918).
Dekker, P., *Lijfstraffen. Historische ontwikkeling en rechtsgeschiedenis van de lijfstraffen, in het bijzonder in Nederland. Enige kritische opmerkingen* (Scriptie Koninklijk Instituut voor de Marine, z.p. 1970).
Dekker, Rudolf, 'De Middernachtzending, een buitenparlementaire actiegroep' in: S. Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 109-113.
Dijk, A. van, *Voor Pampus. De ontwikkeling van de scheepsbouw bij de Koninklijke Marine omstreeks 1860* (Amsterdam 1987).
Dirkzwager, J.M., 'De introductie van pantserschepen in Nederland', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 4-1 (1985) 23-41.
Dirkzwager, J.M., 'De Nederlandse marine als pionier in de technische ontwikkeling. De radervoortstuwing in het tweede kwart van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 10-1 (1991) 41-58.
Dirkzwager, J.M., 'De Nederlandse marine als pionier in de technische ontwikkeling. Ontwikkeling en gebruik van stoomketels in het tweede kwart van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 11-1 (1992) 41-57.
Dirkzwager, J.M., 'De Nederlandse marine als pionier in de technische ontwikkeling. Schroefvoortstuwing in het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 12-1 (1993) 13-36.
Dirkzwager, J.M., *Dr. B.J. Tideman, 1834-1883. Grondlegger van de moderne scheepsbouw in Nederland* (Leiden 1970).
Dirkzwager, J.M., 'Scheepsbouw' in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* IV (Zutphen 1993) 67-102.
Dissel, Anita M.C. van, 'Embarking on a new course: personnel, ships and administrative reforms in the Royal Netherlands Navy, 1814-1914' in: P.C. van Royen, L.R. Fischer en D.M. Williams (red.), *Frutta di Mare. Evolution and Revolution in the Maritime World in the 19th and 20th Centuries* (Amsterdam 1998) 101-114.
Dissel, Anita M.C. van, 'Met Argusogen bekeken. Politietoezicht op de Noordzee-visserij (eind negentiende eeuw)' in: Leo Akveld, Frank Broeze, Femme Gaastra, Gordon Jackson en Willem Mörzer Bruyns (red.), *In het kielzog. Maritiem-historische studies aan-*

geboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegeschiedenis aan de Universiteit Leiden (Amsterdam 2003) 258-269.

Dissel, Anita M.C. van, 'The Maritime Defence of the Dutch East Indies: a Quantitative Approach, 1850-1914' in: Gordon Jackson en David M. Williams (red.), *Shipping, Technology and Imperialism. Papers presented to the Third British-Dutch Maritime History Conference* (Aldershot 1996) 162-176.

Dissel, Anita M.C. van, 'Tropenjaren: de Nederlandse zeemacht in Aziatische wateren (1816-1962)' in: Jaap R. Bruijn en Cees B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland, 1550-2000* (Utrecht 2003) 245-284.

Dissel, Anita M.C. van, 'Voor vorst en vaderland. Schout-bij-nacht A.A. Buyskes, eerste commandant der zeemacht in Nederlands-Indië, 1815-1819' in: Victor Enthoven, Gerard Acda en Alexander Bon (red.), *Een saluut van 26 schoten. Liber amicorum aangeboden aan Ger Teitler bij zijn afscheid als hoogleraar aan het Koninklijk Instituut voor de Marine* (Amsterdam 2005) 139-151.

Dissel, A.M.C. van, 'Zeemacht versus zeeroof. Operationele inzet in koloniale wateren (1814-circa 1880) in: G. Teitler, A.M.C. van Dissel en J.N.F.M. à Campo, *Zeeroof en zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)* (Amsterdam 2005) 191-238.

Dongen, Bas van, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992).

Downes, C.J., 'To Be or Not to Be a Profession: the Military Case', *Defence Analysis* 1-3 (1985) 147-171.

Dudink, Stefan, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam 1997).

Eekhout, Luc, *Het admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine, 1382-1991* (Amsterdam 1992).

Elias, Norbert, *The genesis of the naval profession*. Bezorgd en van een inleiding voorzien door René Moelker en Stephen Mennell (Dublin 2007).

Epkenhans, Michael, '"Red Sailors" and the Demise of the German Empire, 1918' in: Christopher M. Bell en Bruce A. Elleman (red.), *Naval Mutinies of the Twentieth Century. An International Perspective* (Londen 2003) 80-105.

Eskes, J.A.O., *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988* (Zwolle 1988).

Gerretse, K.H.L., 'De marinestaf en de neutraliteit, 1889-1940' in: L. Brouwer, N. Delfos, K.H.L. Gerretse, J.A.M.M. Janssen, G. Teitler en J.J.A. Wijn, *Tussen vloot en politiek. Een eeuw marinestaf, 1886-1986* (Amsterdam 1986) 13-50.

Giele, Jacques, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van de socialistiese vakorganisaties in Nederland (1878-1890), deel I' in: Jacques Giele e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1978) 27-82.

Glete, Jan, *Navies and nations. Warships, navies and state building in Europe and America, 1500-1860*, twee delen (Stockholm 1992).